

*Хива шаҳрининг 2500
йиллигига бағишланади*

КОМИЛ НУРЖОН, РЎЗИМБОЙ ҲАСАН

ЖАЙҲУН МИРОБИ

(Хоразмлик биринчи ирригатор Муҳаммад
ҳожи Аминаддин ҳаёти ҳақида чизгилар)

ТОШКЕНТ — «МЕҲНАТ» — 1997

Инсоннинг ҳаёти сув билан бевосита боғлиқ. Сув одамзотга, унинг тирикчилик манбаи — табиатга, набобату ҳайвонотга ҳаёт бахш этувчи бебаҳо неъмат. Шу боисдан ҳам ота-боболаримиз уни ниҳоятда эъзозлашган. Бир қатрасини ҳам исроф қилишмаган. Сувдан унумли фойдаланиш мақсадида махсус мироблик лавозими жорий этилган.

Қўлингиздаги рисолада Хоразм ирригация тизими тарихида ўзига хос из қолдирган, бу илм сирларини Францияда ўрганиб келган биринчи ўзбек ирригатори, ўз даврининг йирик сиймоси — мироб Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғлининг ҳаёт йўли ва фожиали тақдир ҳақида сўз юритилади.

Муҳаррир А. АБДУМАЖИДОВ

КОМИЛ НУРЖОН, РУЗИМБОЙ ҲАСАН

ЖАЙҲУН МИРОБИ

«Меҳнат» нашриёти — Тошкент — 1997

Муҳарририят мудир И. Усмонов, Рассом Р. Абдулов,
Бадий муҳаррир Ҳ. Қутлугов, Техн. муҳаррир Н. Сорокина,
Мусаҳҳиҳа С. Бадалбоева

ОИБ № 1410

Теришга берилди 05.02.97. Босишга рухсат этилди 10.04.97. Ўлчами 84×108^{1/32}, № 2 қорозга «Литературная» гарнитура юқори босма усулида босилди. Шартли босма табоғи 3,36. Нашр табоғи 3,5. 5000 нуска. Буюртма № 3319. Баҳоси шартнома асосида.

«Меҳнат» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 35-96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

ISBN 5—8244—1217—0

© «Меҳнат» нашриёти, 1997

СУЗ БОШИ

Сув ва мироб. Мироб ва деҳқончилик. Инсониятнинг маънавият бешикларидан бири саналмаш — кўҳна Хоразм давлати тарихчилигида, халқ ҳаётида, тараққиёт силсилаларида бу эгизак сўзларнинг ўз ўрни бор.

Тангри таоло одамзотни яратибдики, унинг бутун ҳаёти сув билан бевосита ва билвосита боғлиқ. Сув инсонга, унинг тирикчилик манбаи табиатга, наботату ҳайвонотга ҳаёт бахш этувчи бебаҳо неъмат. Мозийдан маълумки, ерлари сувга мўл-кўл бўлган ҳудудларда ташкил топган давлатлар гуллаб-яшнаган. Буни жаҳон харитасини бир қур кўздан кечирибоқ тўла англаш мумкин. Барча йирик шаҳарлар, қўналғалар сув ҳавзалари бўйларида бунёд этилган.

Хоразмда суғорма деҳқончилик тарихи яқин беш-олти минг йилликларга бориб тақалади. Бу қадим битикларда ёзиб қолдирилмиш гаплар. Аслида Хоразмнинг тарихи сув билан Одам Ато замонларидан буён ёнма-ён келади.

Нуҳ алайҳиссаломдан кейинги тарихда боболаримиз суғоришни ўз измларига олганликлари, сунъий сув йўллари қуриб, деҳқончилик маданиятига асос солганликлари ҳақиқатга яқинроқ келади.

Туркий қавмларнинг кўпчилигида учрамайдиган, маълумки, ерлари сувга мўл-кўл бўлган ҳудудларда борки, уларнинг ҳар бири юрт тарихида кечмиш маълум давр, асов дарё телбалиги, табиий офатларни ўзида инъикос этади. «Дегиш» («дейгиш» ҳам дейилади), «йиққин», «оққин», «бадрав», «арна», «хубби», «аранг», «варт», «қочи», «маздубаст», «бодоқ», «дарға» каби атамаларнинг ҳаммаси сув, суғорилиш, дарё билан курашиш натижасида келиб чиққан. Бу сўзларнинг

айримлари ҳали ҳамон тармоқда у ёки бу мазмунда учраб туради.

Хоразмда суғориш тарихининг аҳамиятини яна бир маълумот кўрсатадики, буни биз аксар халқлар давлатчилиги тарихида умуман учратмаймиз. Хоразмшоҳлар ва кейинги Хива хонлиги давлат бошқарув тизимида сув ва суғорилиш ишлари билан машғул махсус мансаб — мироб лавозимининг нафақат бўлиши, балки аркони давлатда энг юқори, нуфузли мансаб саналиши тармоқнинг халқ амалий санъати, ҳунармандчиликдан ҳам кўра қадимроқ эканини кўрсатади. Хива хонлиги туркий халқлар маданияти, адабиётида ўз ўрнига, ўз овозига эга бўлган икки буюк сиймони дунёга келтирди. Булар тоғажиян шоир, аллома, тарихчилар — Мунис ва Огаҳийлардир. Ўз даврида оддий халқ уларни аввал бошда хонликнинг «мирови» сифатида яхши танишган. Бу икки улкан шоир ва тарихчининг аркони давлатдаги ўрни бирламчи вазифалари — мироб эканликлари билан белгиланган. Ижод ва муаррихлик билан эса улар вазифаларидан бўш вақтларда шуғулланганлар, холос.

Муҳаммад Раҳимхон — Феруз хонлиги даврига келиб саройда мироблик лавозими вазири акбар, девонбеги каби энг юқори мансаблар қаторига олиб чиқилган. Буни ўша даврда мироб бўлган Огаҳий шахси билан боғлаш керак эмас. Аксинча, сув асосий тирикчилик, деҳқончилик манбаи бўлган, давлат иқтисоди қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариб сотишдан юксалаётган давлатда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди...

Мазкур рисолада XIX аср охири XX аср бошларида Хива хонлиги ва Хоразм воҳаси ирригация тизими тарихида ўзига хос ўрин тутган шахс — биринчи ўзбек ирригатори, ажойиб раҳбар, ўз даврининг йирик сиймоси — мироб Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғлининг ҳаёт йўли ва фожиали тақдири тўғрисида ҳикоя этилади.

Биз бадий-тарихий лавҳаларда шу мўътабар инсон, эл фарзандининг бутун ҳаётини тадрижий тарзда битмоқни мақсад қилмадик. Тарихий ҳужжатларга суянган ҳолда ул зотнинг маълум даврлардаги фаолиятдан сўз юритишга ҳаракат қилдик. Ҳужжатлар сукут сақлаган пайтларда бадий тасаввуримизга озроқ эрк бердик.

ТОШҚИНДА ТУҒИЛГАН БОЛА

...1873 йил баҳори қаҳрли келди. Қиш бўйи ёққан қор март ойининг ўрталаригача эриб битмади. Чорва таҳликада қолди. Ерларга уруғ қадаш кечикди. Дарё қалин музлаган. Октябрнинг илим-илиқ нурлари парсанг-парсанг музларни эритишга, дарё оқими равонланишига ожизлик қиларди. Худо кўрсатмасин, ҳаво бирданига исиб кетса борми, ана унда сув тошқинини кўр-а! Бу телба дарё аяб ўтирмайди. Ўнг қирғоқми, чап қирғоқми ажратмайди. «Кўнглига тушгани»ни қилади. Бир кунда қалъа борми, дўла борми, экинзор ерми — ўз қаърига тортади...

Дарёнинг телбавор феъли Аминаддиннинг таъбини қочириб, кайфиятини учирган кезде тўсатдан оғироёқ аёлини тўлғоқ тутиб қолгани ортиқча ташвиш бўлди. Саҳардан буён уйда ғала-ғовур. Қўшнилар, саҳармардон чақирилган доя кампир қўшни хона эшигини очиб ёпавериб, бир ташвишга ўн ташвиш қўшишди. Аминаддиннинг кўнглига қил сиғмай қолди, юрагини босиб келаётган ваҳимани аритиш учун қўлига Қуръонни олиб, дуч келган саҳифасидаги сураларни ихлос билан ўқий бошлади: «Яратган эгам, икки жонни бир берган бўл!»..

Яна ҳаёли бўлинди, қўшни хонадан чақалоқ йиғиси эшитилганда энтикди. Қуръонни ёпиб, токчага авайлаб қўйди-да, «Ёсин» сурасини қироат қилишга тушди. Суюнчи илинжида меҳмонхонага бош суққан доя Аминаддиннинг бор овоз билан, силкинганча тиловат қилаётганини кўриб, товуш чиқармасдан орқасига қайтди...

Сал кейин, қироат якунлангач, кампир яна киради, ота бўлмишга таомилга кўра «Кўзингиз ойдин!» дейди, унинг «Қизми-ўғилми?» сўровига «Ўғил, қўчқордек ўғил!» дейди ва юзига кулги югурган отанинг ёнини

ковлаб чақа изланишига тикилиб туради. Бахтиёр ота, қора чақа эмас, сап-сарик тилло танга узатганида, доя довидрайди, шоша-пиша тангани оларкан қайта-қайта «Оллоҳ Субҳонаку таоло Сизга мингни берсин. Фарзандларингизни ўзи азизу мукаррам этсин!» деб дуо қилади...

Кейин Аминаддин ўғлига Муҳаммад деб исм қўя-жагини айтади. «Замона хасдек учиб-қўниб турган кезде пайғамбаримизнинг табаррук исмлари бизга мадад берсин» деб ният қилади. Булар кейинроқ — бир ҳафталардан сўнг бўладиган гаплар. Унгача кунлар илиб, дарёда музлар кўчиб, сув тошқини хавфи бошлангани ҳақидаги бир-бирдан шум хабарлар юрт оралаб қолган, дарёнинг у бетидан — хонлик пойтахти Хивадан эса ундан кўра ваҳималироқ миш-мишлар етиб келиб, эл-улус тунлари уйқусини, кундузлари оромини йўқотган бўладилар.

Янги чақалоқ билан андармон, эндигина қувватга кираётган аёлига айтмоқчи таскин сўзларига Аминаддиннинг ўзи-да ишонмайди: «Бу ўрис деган бали қазо бобомиз замонларида ҳам юртимизга мўр-мўлахдек аскар билан ёпирилиб келган, билъакс мужоҳид боболаримизнинг жасоратларидан қирғин топиб, қолган-қутгани қайтиб кетган эканлар... Худо хоҳласа бу гал ҳам ўша қисмат чекларига тушгай...»

Саврнинг охирларига келиб, дарё тагин икки марта қирғоқ бузди, бир неча қишлоқ сув остида қолди. Шўраҳон беги элнинг забардаст ўғлонларини тўплаб, дарё қирғоқларини мустаҳкамлаш, сув олган қишлоқлар аҳолисини асраб қолиш тараддудига тушди. Ишчи кучи шундоқ ҳам етишмай, барча куч-ғайрати бор йигитлар дарё ёқасида тунаётган кезде Хивадан келган чопар ўрислар билан уруш хавфи борлиги учун, хон навкар тўплашга фармон бергани, ҳар бир қишлоқдан от-эгар, озиқ-овқат ва пул жамғариш бошланганини етказди. Халққа «уруш солиғи» солинди.

...Не-не уруш-савашларни кўрган, бузилиб тузилган Хива нотинч эди. Русларнинг уч тарафдан бостириб келаётгани ҳақидаги хабарнинг ўзи қирғиндан ҳам ваҳималироқ, қалъа-ю, қишлоқлар аҳолиси ташвишга тушиб қолишган, йигирма тўққиз яшар Хива ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхон Соний неча кунки уйқусини йўқотган, аниқ бир қарорга келолмаганди. Асир олинган 21 нафар ўрисни Муртазобийга бериб, рус қўшини

қўмондони ҳузурига мактуб билан жўнатилгани ҳам умидли хабар келтирмади. Муртазобий жим бўлиб кетди. Тирикми-ўликми ёки руслар ўзини асирга олишди-ми — номаълум. Энди не йўл қолди? Таслим бўлмоқми? Унда юрт учун от сурган боболарнинг руҳлари чирқирамайди? Жалолиддин Хоразмшоҳнинг авлодимиз, деб керилиб юрганимиз қайда қолади? Урушмоқми? Уточар қуроллар илкида бўлмиш, кўп сонли рус қўшинлари зарбасига дош бераоламизми? Енгсак — не бахт, енгилсак унда улус ҳоли не кечар? Кофирлар ҳаммани қиличдан ўтказиб, қадим юртни топташмайди? Йигитларни қул, ожизаларни чўри қилиб номусга ўлдиришмайди? Не йўл қолди?

Муртазобийдан дам-сас бўлавермагач, юртнинг турли томонига жўнатилган чопарлар Бухоро ва Қўнғирот тарафдан руслар қўшини давлат ҳудудларига шиддат билан бостириб келаётганидан хабар етказдилар. Ферузшоҳ сўнгги чора — бирдан-бир тўғри йўлни танлади — уруш ҳаракатлари тўғрисида буйруқ эълон қилди. Фармони олийга биноан Муҳаммад Мурод девонбеги қўшинга лашкарбоши, Маҳмуд ясовулбоши ва Ёқуббой қалмоқлар унинг ёрдамчилари этиб тайинландилар. Элтузар иноқ эса илкига олти минг навкарни олиб, Бобо меҳтарни ёрдамчиликка тайинлаб Қўнғирот томондан босиб келаётган душманга зарба бериш учун отланди. Муҳаммад Мурод девонбеги асосий қўшин — ўн минг навкар билан Кауфманга қарши — хонликнинг кунчиқар ҳудудига от солди.

Қўшин Амударёдан кечиб ўтиб, «Уч ўчоқ» мавзесида душман билан тўқнаш келди — шу ерда икки томон ўртасида икки кун қақшатқич жанглар бўлиб, ҳар икки томон ҳам талафот кўрди.

Илк жангдан кейинги кеча девонбеги аскар бошлиқларини йиғиб, қисқа машварат ўтказди. Чўл ўғлини Жомли Содиқгулга душман йўлидаги «Одам қирилгон» қудуғини ҳимоя қилиш, Бобо меҳтарга эса Бухоро — Хива йўлини мудофаа қилиш топширилди.

Эрталаб «Одам қирилгон» қудуғи ёнида Кауфманнинг олти юз кишилиқ зарбдор кучлари билан Содиқгулнинг уч юз нафар жасур йигитлари юзма-юз келишди. Кўпчилигида қилич, озроқ одамдагина пилтали «қора милтиқ» бўлган хон йигитлари русларнинг асосан замонавий ўқотар аслаҳалари билан қуролланган аскарларига қўққисдан ҳужум қилиб, аввал бошда уларни

тахликага солиб қўйишди. Аммо, сон ва сифатнинг устунлиги ўз ишини қилди — Содиқгул йигитлари жанг қила-қила орқага чекиндилар. Сардоба кўли ёнидаги олишувда хонлик қўшини илк марта мағлубиятга учради. Девонбеги қўшинга чекиниш, дарёдан кечиб ўтиб, олдиндан мустақамланган истехкомларга ўрнашиб, душман билан мудофаа жанглари олиб боришга буйруқ берди.

1873 йилнинг 19 майига ўтар кечаси руслар дарёдан кечиб ўтди ва жангга ҳозирлик кўра бошлади. Хива қўшини тагин ортга чекинди. Хиваликларнинг пала-партиш чекинаётганидан хурсанд бўлган Кауфман дарё бўйида аскарларга дам беришга қарор қилди. Бир неча кунлик жанг-жадалдан чарчаган, тартиб бузилган қўшинни шу ерда қайта ҳозирлаш ва Хива сари юриш имкони келди, деб ўйлади рус қўмондони.

Чарчаган рус аскарлари дарё соҳилида донг қотиб ухлаб ётган пайтда — ярим тунда дарё тошқини юз берди. Қутилмагандаги бу табиий офат ўнлаб рус аскарларини ўз домига тортди, қўшиннинг барча озиқ-овқати сув қаърида қолди... Шу яқин атрофдаги қишлоқлар — Питнакдан куч ишлатиш, зўрлик билан тўпланган озроқ озуқа билан руслар тагин юришни — бир неча кунга кечиктириб бўлса-да, давом эттирдилар.

Шўраҳоннинг урушга кетмаган йигитлари, қари-ёши билан дарё соҳилини мустақамлаш ишларида кечакундуз иштирок этаётган Аминаддин ўша тунги тошқинни кўриб, аввал бошда довдиради. Кўз олдида яқиндагина бўшанган аёли, болалари келди. «Бу элга худо нега қаҳрини сочмоқда? У ёқда арслондек йигитлар ёғий билан юрт мустақиллигини сақлаб қолиш учун олишишмоқда, бу ёқда эса қари-қартангларга ҳам тинчлик йўқ. Дарё телбалигини яна кўрсатмоқда. Нега шундай?! Одамлардан иймон кетдими?»

Шу кунни бошга тўсатдан ёғилган офатлардан Аминаддиннинг кўнглига нималар келмади?! Икки кундан сўнг эса дарё изига тушиб эл қатори уйига қайтган Аминаддин аёлига бошқача сўзларни айтади: «Дарё ҳам биз тараф бўлмоқда. Питнакда юртга ифлос қадамларини қўймиш ўрисларнинг лак-лак қўшини бир кечада тошқинда қолибди. Емакдин ажраган, кўп талофот кўрган душман юрт сарҳадларида олдида юрарин ҳам, ортга қайтарин ҳам билмасдин таҳликада турганмиш... Иншооллоҳ, бу гал ҳам ёмон ниятда келаётганларнинг

ёвуз режалари ўзларининг бошига бало бўлиб ёғилиб, юрт омон қолгай...»

Аммо, Аминаддиннинг кўнглидан кечганлари ҳам, йиғирма тўққиз яшар хон — Ферузнинг сайъи ҳаракатлари ҳам бекор кетади. Ун кундан сўнг Қауфман қўшини Хива остонасидаги Гандимён қишлоғига чодир тикади. Хонликнинг қолган-қутган навкарлари қалъа ҳимояси учун бошлашни ният қилган илк жанг омадсиз тугайди. Аксига олиб, қалъа ичида қолган хоннинг инилари сотқинлик туғини кўтарадилар. Чингиз босқинидан сўнг жалолиддинлар давридан роппа-роса олти юз элик йил кечгач давлат тағин қарамликка маҳкум бўлади. Бу Хоразм тарихидаги энг узоқ давом қиладиган қарамлик асри эканлигини, тағин озодлик эпкинлари эсганича неча-неча авлодлар кечиши, не бир тузум-силсилалар келиб-кетажани ҳеч ким билмасди.

...Кеч кузда Аминаддин оиласига тағин янги гап топиб қайтди. Овқат устида аёлига эшитганларини тушунтирган бўлди: «Бугун элнинг катталарини Абдукаримбойнинг дўласига йиғишди. Айтишдики, эндиликда биз Русия ихтиёрига ўтармишмиз. Мадримхон ўрис лашкарбошиси билан Гандимёнда шунга келишган эмишлар. Дарёнинг ўнг қирғоғи бутунлай хонликдан тортиб олиниб, ўрисларнинг қўлига берилибди. Улар шу ерда ҳарбий қалъа қуриш ниятида юрган эмишлар. Абдукаримбойнинг ота мерос мулклари — дўласи-ю боғроғи, даласи-ю яйловларини тортиб олишга ўрисларга рухсат қилинибди. Хоннинг энг яқин одами — Матниёз девонбегининг чеки йўқ боғлари ҳам бузилармиш... Айтишларича, ўрислар сурув-сурув отлиқ бўлиб шу яқин атрофларда санғиб, ўзларига қулай ер изламоқда эмишлар... Муҳаммаднинг онаси, энди бошимизга не кўргиликлар тушади, ёлғиз яратганнинг ўзи билади.

Одамларнинг бошлари қотган, на чап қирғоққа кўчиб кетишни, на шу ерда қолишларини билолмай гаранглар...»

«Хон фуқароларимни ўз ихтиёримга оламан, деб айтмабдими?»— Эрининг ваҳимали гапларидан хуши учган аёлнинг сўрагани шу бўлди. «Қим билади? Айтишларича, хонни зўрлик билан кўп имконсиз шартларга рози қилган эмишлар. Ўрисларнинг Қауфман деган лашкарбошиси тағин неча миллион сўмлик товон пули солибди. Пул тўлашдан бош тортган ёвмутларни болачақаси билан қирғинга буюрибди... Хон нима қилсин!

Илкида қилич тутган йигитлари қолмаган, оға-инилари сотқинлик йўлига киришган бўлишса... Тағин, дарёнинг ўнг қирғоғини хон ҳазратлари ўз ихтиёри билан бермагандир? Урис ҳам бир мақсадларда олгандир бу ерларни...»

Аминаддин эшитган, улус орасида турли мазмунда миш-мишларга айланиб ваҳима солиб кезинаётган бу гапларда жон бўлиб, у аслида 1873 йилнинг 12 августида Гандимёндаги Отажон тўра ҳовлисида имзоланган сулҳ шартномасининг бир қисми эди. Давлат кишиси — хоннинг мирзабошиси Комил Хоразмий томонидан матни тузилган бу сулҳ шартномасини Русия томонидан Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман, Хива томонидан Муҳаммад Раҳимхон Соний имзоладилар.

Бир томонлама, фақат босқинчи томон манфаатларига хизмат қилувчи шартноманинг учинчи моддасига биноан неча минг йилларки Хива хонлигига қарашли бўлган Амударёнинг ўнг қирғоғи бутунлай Русия ихтиёрига ўтди. Шоҳзода Лейхтенбергнинг таклифига кўра, стратегик қулай манзиллардан бирида Петро-Александровск номи билан ҳарбий шаҳар қуришга қарор қилинди. Қачонлардир Хивани забт қилолмай, аксинча беш минг сара казак йигитидан жудо бўлган рус подшоҳи Пётр I ва ҳозирда Хива тўла истило қилинган пайтда тахт сураётган Александр номлари умумлашмаси бўлган бу атамали шаҳар аслида хонликни кўрқувда, исканжада тутиб туриш учун ўзига хос ҳарбий истеҳком бўлиши ҳам кўзланганди.

Шўраҳон яқинида, ҳозирги Тўрткўл шаҳри ўрнида Петро-Александровск қалъасига шу йилиёқ асос солинди. Матниёз девонбегининг боғ-роғлари, Абдукаримбойнинг дала-яйловлари шаҳар ўрнига тушди. Хон Матниёз девонбегига Улли боғдан янгидан 3227 таноб ер ажратиб берди. Абдукаримбой ўз қавми билан ўнг қирғоқда қолишга азм қилди. Янгича яшашга киришган, шундоқ босқинчиларнинг ҳарбий қалъаси яқинида тиркичиликни давом қилдиришга журъат этганлар орасида Аминаддин ҳам бор эди... «Тақдирдан қочиб бўлмайди. Пешонамизга ёзилганини кўраверамиз. Шунча ҳовли, молни ташлаб қайди бошпана топамиз. Бобом раҳматлик қачондир камбағалчилик жонидан ўтиб, Кунадан бу ерларга насиба излаб келган экан. Худога шукур, шу ерларни ватан тутиб, кам бўлмадик, эл қатори яшаяпмиз. Энди бола-чақани ортмоқлаб яна қайга

санғиб кетамиз? Тақдирга тан бермоқни маъқул кўрдим, хотин. Болаларингнинг ризқи ҳам шу ерларга сочилган кўринади...»

Аминаддин замона ўзгаришидан иккиланиб қолган одамларнинг кўпчилиги ихтиёр этган — ўнг қирғоқда қолишни маъқул кўрган пайтда олти ойлик чақалоқ — эндигина кулгичлари ўйнаётган Муҳаммад теварак-атрофда нималар рўй бераётгани, асрий тузум ўзгараётгани, сиёсий талотумлар, сарой ўйинлари, улуснинг минг карра ошмиш ташвишлари... барчасидан ҳоли бахтиёр гўдак оламга кулиб боқар, ота-онасининг турмуш ташвишларини аритарди.

Тошқин кунларида туғилган бола чекига ҳали кўп синовлар тушади. У вақти келиб дунё кўради, янгича таълим олади, хонликдаги энг нуфузли лавозимларни эгаллайди, юртбоши бўлади...

ФОН КАУФМАННИНГ ХАТОСИ

Мозийдан маълумки, Амударё ўз йўналишини бир неча марта кескин ўзгартирган. Қачонлардир гуллаб-яшнаган Шоҳсанам, Ошиқ Ойдин, Шаҳри Бўстон каби қалъаларнинг ҳозирда дарёдан юзлаб қақирим узоқликда — саҳро орасида қолиб, ўлик шаҳарларга айлангани ана шу дарё «кўчиш»ларининг яқин минг йилликдаги меваси.

Амударёнинг сўнгги ана шундай «қалтис ўйини» 1572—75 йилларда содир бўлди. Ўзаро қирғин, босқинчилар олиб борган омонсиз уруш ва сувсизликдан қадим хоразмшоҳларнинг бош кенти саналмиш — Кўҳна Урганч тамомила вайронага айланади. Қачонлардир бир миллион атрофида аҳоли истиқомат қилган, деб тарихчилар гувоҳлик берган бу улкан шаҳар чин маънода — вулқондан кейинги Помпейга ўхшаб қолди...

Аҳолининг азоб-уқубатлардан бошқа маконларга бош олиб кетишлари деярли оммавий тус олиб, бутун ҳудуднинг тинчи бузилган бир пайтда тарих бунинг олдини олиш учун Хоразм тахтига Абулғози Баҳодирхондек улуғ кишини ўтқазди. Абулғозихон Кўҳна Урганч номи харитадан ўчмасин, аҳоли тарқаб кетмасин, деб Янги Урганч шаҳрига асос солди. У Жанубий Хоразмдан беш минг кишини кўчириб келди ва янги шаҳарнинг ўзагини ташкил қилди.

Янги Урганч таваккалчилик билан эмас, кўп бора пухта ўйланиб барпо этилган қалъа эди. Унинг ҳали тарhini чизишдаёқ хон ҳазратлари кекса кишилар, мироблар билан узоқ маслаҳатлашди. Қурилишда дарёнинг ўрни, ўзанини ўзгартириши, ер сатҳи биринчи навбатда инобатга олинди. Шаҳар дарёдан ўн беш чақирим узоқликда Шоҳобод ариғининг икки қирғоғида нисбатан баланд жойда қад ростлади. Маҳаллий шарт-шароит, табиий иқлим аниқ ўрганилган, шаҳар қалин пахса девор билан ўраб олинган эди. Худди ана шу оқил иш оқибати ўлароқ Урганч хонлигининг Хонқа, Хива, Ҳазорасп каби қадим қалъаларига кўра тез тараққий топди. Қисқа муддатда хонлигининг бош шаҳарларидан бирига — иккинчи пойтахтига айланди.

...1873 йилнинг 29 майида Хивани забт этган ўрис қўшини қўмондони, генерал фон Кауфман оқ подшоҳга зудлик билан хабар жўнатиб, «Шавкатли рус подшоҳлари Пётр Биринчи ва Александр Иккинчи шарафига Амударё бўйида уларнинг музаффар номларини тарихга рақам қилувчи шаҳар қурмоқ ниятида» эканлигини билдиради. Шу йилнинг 22 августида генерал фон Кауфман бўлғуси шаҳарнинг тарhini шахсан ўзи ишлаб чиқади ва шаҳар учун хонликдан ер олади. Матниёз девонбегига қарашли 3227 таноб ер ҳамда Абдукаримбойнинг илкида бўлган дўла ўрнида қисқа фурсатда — икки йилда Петро-Александровск шаҳри қуриб битказилади.

Шаҳар қатъий режа асосида, тўрт бурчак шаклида барпо этилди. Кўчалар равон, мавзелар обод, йўллар ёнламасида йўлакчалар мавжуд эди. Айниқса, шаҳарнинг зобитлар яшайдиган, саноатчилар истиқомат қиладиган қисми ниҳоятда гўзал эди. Шаҳарнинг қоқ ўртасида қурилган маданият ва истироҳат боғини халқ «Аллейка» деб атаган. Шу яқинда қатор савдо расталари ва катта универсал дўкони ишлаб турган. Қисқа муддатда бу ерда мактаб, дорихона, касалхона, почта, телеграф, зобитлар уйи, лазарет, босмахона, ёғ-совун ва пиво заводлари қурилади.

Айниқса икки қаватли, ҳашаматли «Оқ уй» — консулхона кишиларнинг диққатини ўзига тортарди. Унинг пештоғида икки бошли бургут тамғали Русиянинг байроғи ҳилпираб турарди. Бино олдида тўртта замбарақ ўрнатилган бўлиб, уларнинг иккитаси Хива хонлиги томон қаратиб қўйилган. Ҳар қандай хавф-хатарнинг

олдини олиш учун тўртта казаклар полки, ўқчи дивизия, тоғ-артиллерия дивизиони соқчилик қиларди...

Аввалига Амударё округи деб номланса-да, кейинчалик бу шаҳар ва унинг атрофидаги жойлар 1874 йилнинг 9 мартидан бошлаб Сирдарё вилоятининг Амударё бўлими, деб расман юритила бошлади. Оғир артиллерия хизмати полковниги Иванов бўлимнинг биринчи бошлиғи этиб тайинланди. Петро-Александровск қалъа гарнизонининг бошлиғи лавозимига капитан Якушев тайин қилинди.

Амударё бўлимига Хива хонлигининг ўнг қирғоқ ерлари — Бухоро амирлигидан тортиб, Сирдарё вилояти ва бутун Орол денгизи бўйларини назорат этиш топширилди.

Босқинчилар шу ерда муқим қўним топган аскарлар билан чекланиб қолмасдан бўлимга икки мингдан ортиқ Урал казакларини кўчириб келишган.

Амударё бўлимининг кейинги бошлиғи Дрягин 1908 йилда Шўраҳонда 47970 нафар эркак ва 43372 нафар аёл фуқаро борлигини қайд қилган. Уша пайтда бўлимга тегишли шаҳарлар — Петро-Александровск, Шўраҳон, Шоҳ Аббос, Сарибий, Бийбозор, Нукусда тўрт минг нафарга яқин овруполиклар истиқомат қилганлар. Биргина Шўраҳоннинг ўзида улар 625 нафарни ташкил этишган.

Фон Кауфман қадим юртда оврупача услубдаги илк шаҳарни қурдирди. Тўғри, буни тақдир тақозоси, деб айтиш мумкин. Аммо, шаҳар ўрнини танлашда у катта хатога йўл қўйганди. На дарё йўналиши, на табиий иқлим, маҳаллий шароит инobatга олинди. Шаҳарнинг айнан дарё бўйида қурилишидан кўзланган мақсад рус кемалари учун равон сув йўлини очиш эди. Бунга улар маълум маънода эришдилар ҳам. Аммо, 1881, 1890, 1892, 1904 ва 1907 йиллардаги тошқинлардан Амударё бўлими, айниқса Петро-Александровск қалъаси кўп зарар кўрди...

Петро-Александровск қалъаси Муҳаммад билан тенгдош эди. Ёш боланинг илк кўз очиб кўргани — даврнинг янгиликлари бўлди. Отаси Аминаддин Ёқуб ўғлини рус маъмурлари дастлаб янги қурилган шаҳарнинг ерлик аҳоли истиқомат қиладиган қисмига оқсоқол этиб тайинлашади. Ерлик аҳоли истиқомат қиладиган қисм эса овруполиклар масканидан кескин фарқ қилиб, у асосан пастқам, лой-девор уйлар, тор кўча-

лардан иборат эди. Аммо, шундай уйларда яшовчи кишиларнинг кўпчилиги шаҳардаги саноат корхоналарида ишлаш бошладилар.

Аминаддин оқсоқол рус тилини ўзлаштирган, даврнинг илғор кишиси эди. Алғов-далғов замонларда босқинчи рус маъмурлари билан тил топишиш, аҳоли осойишталигини сақлаш, юртни еб-ичириш, кийинтириш осон кечмаган. Айниқса, кетма-кет рўй берган тошқинлардан маҳаллий аҳоли кўпроқ зиён кўради.

Ёш Муҳаммад баъзида онасининг қайтаришига қарамай тенгқурлари билан «Оқ уй» томонга ўйнагани боришар, у ердаги турли ғаройиб биноларни, ўзгача кийинган кишилар, аёлларни, кўчада қўшиқ айтиб, шахдам қадам ташлаб кетаётган аскарларни кўриб, анграйганча томоша қилишарди...

...Навбатдаги «томоша»дан кейин онаси кечқурун уйга қайтган, тўнини ечиб, чой ичишга ўтирган отасига шикоят қилиб қолди: «Ўғлингиз бугун кун бўйи домдараксиз кетди. Сиз келмасингиздан сал олдин чарчаб, оч-наҳор қайтиб келди. Суриштириб, пўписа қилиб қўймасангиз, худо сақласин..»

Оқсоқол Муҳаммадни чақирди. Бўй тортиб қолган ўғлига синчков назар солди, аввалига жеркимоқчи эди, ниятидан қайтди. Унинг кўнглига қўл солмоқчи бўлди: «Полвон йигит, айтингчи, онангизни безовта қилиб, узу-кун қаерларда кезиндингиз?»

Муҳаммад баъзида мулойим, баъзида қаттиққўл отасидан ҳайиқарди. Энг ёмони отасини алдаб бўлмасди. Синчков, мулоҳазадор бу кишининг тўғри сўзлигидан ҳатто айрим рус амалдорлари ҳам ҳайиқиб туришарди.

— Янги шаҳарга бордик...

— Хўш, янги шаҳарда нима кўрдингизлар?

Муҳаммад отасининг мулойим овозидан дадиллашди, ниятини айтди-қўйди:

— «Оқ уй»нинг қибласидаги кўчада янгича мактаб бор экан. У ерда рус болалари ўқишаркан. Домласи уларни қаергадир саф қилиб олиб кетганини кўрдик. Болаларнинг қўлларида китоблар бор эди...

Эндигина иш бошлаган рус-тузем мактаби талабаларини ўқитувчилар шаҳардаги черковга олиб боришганини ёш бола қайдан билсин...

— Мактаб сенга ёқдимиди?

— Ёқди. Болалар кўчага чиқишдан аввал ичкаридан қандайдир қўнғироқ товушлари эшитилди. Ота, у ердан баъзида мусиқа оҳанглари ҳам эшитилиб туради...

— Ўғлим, замон ўзгаряпти. Бизнинг тушимизга ҳам кирмаган ҳодисалар рўй бермоқда. Рус маъмурлари билан гаплашдим, келаси йилдан бошлаб улар янги мактабларига маҳаллий ёшларни ҳам қабул қилишмоқчи эканлар... Худо насиб қилса, сени ҳам шу ерда ўқитаман. Лекин, аввал бошда ота-боболаримиз одатини қилиб, ўзимизнинг мактабга кириб, савод чиқазасан. Кейин...

Муҳаммад отасининг бошқа сўзларини эшитмади, қувончини яшира олмай, кўчага отилди. Хонага чой киритаётган онасини йиқитиб юборишга озгина қолди. «Мен рус мактабида ўқийман! Мен рус мактабига бораман!»

Кейин нима воқеа содир бўлганини англамай, ранглари оқаринқираб хонага кирган аёлига оқсоқол тушунтиради: «Муҳаммадни аввал бошда эски мактабга бераман. Ниятим уни Хивага жўнатиш. Шу ерда савод чиқазсин, илм ўргансин. Кейин рус маъмурлари билан гаплашиб, русча мактабда ўқитармиз...»

Шундан сал кейин Аминаддин оқсоқол Шўраҳонга ҳоким этиб жўнатилди. Еш Муҳаммад эса Хивага ўқишга жўнади.

...Орадан тўрт йил ўтди. Хивадаги мактабда ва мадрасада таҳсил кўриб, оқ-қўрани таниган, саводини чиқазиб, Қуръони Каримни маромига етказиб қироат қиладиган ўн бир яшар ўсмир — Муҳаммад тагин Шўраҳонга қайтди. Унинг бутун орзуси — эндиликда рус-тузем мактабида ўқиш, билимини ошириш, янгиликлардан бохабар бўлиш эди...

Дарёдан ўтиб, Петро-Александровск орқали Шўраҳонга жўнашни маъқул кўрган, қувона-қувона онаси бағрига шошилаётган Муҳаммадни шаҳардаги тушкун кайфият ҳайратга солди. «Оқ уй» тепасидаги **байроқ ҳилпирамас, у қуйи солиб қўйилганди. Зобитлар уйи томондан қандайдир мунгли куй чалинаётгани, аскарларнинг саф-саф бўлиб, нимагадир ҳозирланишларини сезиш мумкин эди. «Ўрислар яна урушга отланмоқчиларми?!» Ҳайратга тушди ва ғамга ботди Муҳаммад. «Бу не тадорик?»**

...Уйга келгач, шодликдан ўзини йўқотиб, пешона-сидан ўпиб, яратганга шукроналар айтаётган онасидан отасини суриштирди.

— Отангиз эрталаб «Оқ уйга» кетдилар. Урисларнинг Тошкентдаги каттакони вафот этганмиш. Шунга йиғилиб, жаноза ўқирмишлар...

Онаизор эшитганини айтди.

Ун йил муқаддам хонликни забт қилган, дарё бўйида шаҳар қурдирган фон Кауфман вафот этган, шунга империянинг бу узоқ бурчагида ҳам мотам тути-лаётганди.

Муҳаммад онасига эътироз билдириб ўтирмади. Айтмоқчи эди: «Урислар майитга жаноза ўқишмайди». Нима гаплигини отаси қайтгач тўлиқ билиб олиши, бошқа режаларни ҳам гаплашиши мумкин.

...Кечқурун шаҳардаги мотам митингидан қайтган отаси билан Муҳаммад узоқ суҳбатлашди. Уғлининг «Энди фон Кауфман дегани ўрнига ким бўлади?» деган сўровига Аминаддин ҳоким қисқагина жавоб беради: «Ким бўлишининг бизга фарқи йўқ, мулла ўғлим. Сиз энди янги мактабга кириб ўқиш тадоригини кўринг. Беш вақт намозингизни қанда қилманг. Юрт тинч бўлса — бизнинг бахтимиз. Генерали озми, яна бирови ўтирар?!»

ХОНЗОДАНИНГ СИНФДОШИ

...Сарой байрам тусини олган. Кўҳна Аркда катта маросимга тайёргарлик кўрилмоқда эди. Хон бомдод намозидан сўнг илк қилган иши Матмурод девонбегини чақиртирди. Урислар келган пайтда душманга нисба-тан аёвсиз йўлни танлагани учун Муҳаммад Мурод девонбеги, Раҳматулло ясовулбоши ва бошқа бир неча амалдорлар шахсан оқ подшо буйруғи билан Қозонли шаҳрига ўн йил муддатга сургун қилингандилар. 1880 йилда Мадримхон садоқатли амалдорларининг айбини ўтишни оқ подшодан илтимос қилди. Саккиз йиллик сургундан қайтган Матмурод қайтадан девон-бегиликка, Раҳматулло эса ясовулбошиликка тайин-ландилар.

Хон ҳузурига кириб келган девонбеги Мадримхонни хуш чехрада кўрди. «Хонимизнинг очиқ чехралари яхшиликларга бошлама бўлғай!» деб кўнглида тилак қилган девонбеги тахтда ўтирган хон рўпарасига келиб

таъзим бажо айлади, қуюқ саломлашди. Одоб билан хондан сўз кутиб, сукут сақлади.

— Девонбеги, тунингиз тинч ўтдимиз?

— Қуллик, хон ҳазратлари! Сизнинг сояи давлатингизда бир фуқаро қаторида кеча-ю кундуз тинчлик, осойишталик йўлдошимиз бўлмоқда!

— Яхши. Дарёнинг орқасидан чопар келди, тонг саҳарда Асфандиёр тўра сипоҳлар кузатувида Хивага йўлга тушибди. Шунга...— Мадримхон бир муддат жим қолди, унинг гап оҳангида севикли фарзанди келаётганидан хурсандлик аломатлари кўриниб турарди.— Шунга... элга кичикроқ ош тортиб, саройда тўй бермоқ ниятидамен. Нима дейсиз, девонбеги?

— Қуллик, хон ҳазратлари. Бағоят оқилона фикр. Асфандиёр тўра ғоятда оқил фарзанддур. Хивада олмиш билимларини янада бойитиш учун Петро-Александровскда рус-тузем мактабида ўқиётгани унинг келажакда тенгсиз билим, ақл-идрок соҳиби бўлишидан даракдур!

— Девонбеги, буюрингким, саройда тўй томошаларига тадорикка киришсинлар. Ўзингиз эса ёнингизга Аминаддин Ёқуб ўғли билан навкарларни олиб, тўрани Хонқада кутиб олишга отланинг!

...Кун маромига етганда девонбеги бошлиқ амалдорлар Хонқанинг кунчиқаридаги Тома мавзесида тўра ва унга ҳамроҳлик қилиб келаётган навкарларни қарши олишди. Девонбеги отдан тушиб тўранинг қўлини ўпиб саломлашди. Отасининг саломини етказди. Кутиб олувчилар орасида Хонқа ҳокими Аминаддин Ёқуб ўғли ўз йигитлари билан бўлиб, у тўра билан ҳамроҳлик қилиб таътилга қайтган ўғли Муҳаммадни бағрига олишга ошиқарди.

Асфандиёр тўра шарафига Хонқа ҳокими зиёфат берди. Сўнгра ҳаммалари биргаликда масжидда пешин намозини ўқишди. Намоздан сўнг ҳурматли меҳмонларни кузатиш маросими бўлиб, Аминаддин ўз кишилари билан тўра ва девонбегини Сарапоён қишлоғига кузатиб борди...

Аминаддин кутиш, кузатиш, зиёфат билан овора бўлиб, ҳали ўғли билан тузуккина сўраша олмади. Фақат кучоқлашиб кўришди, омонлашди. Кейин намозда ёнма-ён туришди...

Кечки овқатдан сўнг, ҳокимни фарзанди келгани билан муборакбод қилиш ниятида ташриф буюрган

меҳмонлар тарқагач, ота-бола айвонда ёлғиз қолдилар. Аминаддин бўй тортиб, мўйлови ўзига ярашиб турган ўғлига боқиб сира тўймасди. Бахтли тақдирига шукрлар бўлсин, пешонаси ярқираган экан, мана Хивадаги мактабни тугатди, сўнг Арабхон мадрасасида таҳсил олди. Дунёвий ва диний илмларни чуқур ўрганди, Қуръони Қаримни ёд олди, қироатда унга ҳавас қиладиган уламолар озми? Мана энди даврнинг энг илғор маскани деб ҳисобланмиш рус-тузем мактабида ўқи-моқда, янгича тил, янгича ҳарф ўрганаётир...

— Уғлим, ўқишлар тузукми?

— Раҳмат, отажон, ҳаммаси жойида!

— Янги ажнабий ҳарфларга тишинг ўтиб қолдими?

— Ўрганиб кетдик, шак келтириш бўлмасин-у, бу ўрис ҳарфлари арабий имлодан кўра осонроқ экан. Тили ҳам шундай!

— Шоҳзоданинг ўқишлари қалай?

— Асфандиёр тўра илмни қадрлайдиган, билимга чанқоқ йигит. Аммо, сағал қўрслиги бор... Рус муаллимлари билан айрим пайтларда тортишиб қоладур, тағин баъзида...—Муҳаммад сўнгги сўзларини айтишга истеҳола қилиб, жим қолди.

Отаси унинг кўнглидагини англади, салмоқдор савол берди:

— Шоҳзодамизнинг жонлари омон бўлсин. Утган ойда Хивага борганимда Мадримхон гап орасида ўғлининг ўқишидан сўз очиб, «Сизнинг ўғлингиз ҳам Асфандиёр билан бирга таҳсил кўра эканда» деб қолдилар. Мен хоннинг нима демоқчилигини билмай,—«Хон ҳазратлари илм олмоқ шариятда барча мўминга фарз дейилган» дедим... «Тўғри,— деди Мадримхон салмоқдор қилиб.— Менга қолсаку ажнабий тил билан фарзандимнинг эс-ҳушини чалғитмоқ ўйим йўқ эди. Замона зайли шу бўлди. Яратганнинг ҳукми шунга даҳлдор. Аминаддин, келгуси яна шундай таълим олганларга қолади. Юртни ана шулар сўрайдилар...» Мен қуллик қилиб, миннатдорчилигимни билдирдим. «Уғлим, тўрамин билан сўрашиб турасизми?»

Муҳаммад боягина истиҳола билан айтмаган сўзларини яширишга чора тополмади:

— Асфандиёр тўрамин сал қўрсроқ дедим. Бу феъли баъзида бошқа толиби илмлар билан муомаласида ҳам кўринур... Яқинда жаҳл билан Ашир маҳрамнинг ўғлини озроқ ҳақорат қилибдур, деб эшитдим...

Аминаддин ўғлидан тўра тўғрисида бошқа сўраб ўтирмади. Узининг ўқишларини суриштириб, унинг ажнабий тилда лўнда-лўнда гапиришидан ҳам завқланиб, ҳам кулиб ўтирди...

...Бу пайтда Хивада зиёфат маромига етиб қолган, хон ҳазратларини қутлуғлаш, тўрани муборакбод этиш учун узоқ-яқиндан келган казо-казолар тарқалишаётганди. Мадримхон зарбоб тўн савлатига ярашиб турган ўғлига боқиб, унда Хиванинг бўлғуси ҳукмдорини кўргандек юраги ҳапқириб, оталик ғурури жўш урарди.

Асфандиёр тўра Ферузшоҳнинг иккинчи аёли — Қутлуғбикадан туғилган фарзанди бўлиб, беш ўғли орасида энг оқили, жасури эди. Қутлуғбика Полвон мирзабошининг қозоқ хотинидан туғилган қизи бўлиб, унинг феълида қозоқларга хос бағри кенглик фазилатлари намоён эди. Аммо, негадир бу хислат ўғлига ўтмади, Асфандиёр табиатан қўрсроқ бўлиб ўсди, баъзида жаҳлини босиб ололмай қоларди...

Хуфтондан сўнг ота — хон ва ўғил — валнаҳд ўртасида суҳбат узоқ давом этди. Феруз гап орасида тўрадан бирга ўқиётган улус болаларини ҳам суриштирди. Хонзода мужмаллик билан бир-икки толибни эслади-қўйди...

Аммо, синчковфеъл хонни кўпроқ нарсалар қизиқтирар, эрта-индинга бу қадим юрт бошига келиши мумкин бўлган ёшлар кимлар, улар қандай илм олишмоқда, феъл-атворларида қадим боболарнинг наслий фазилатлари қай йўсинда намоён бўлмоқда... шуларни билгиси келарди.

— Илми толиблар орасида ўрис муаллимлар ҳар доим мақтайдиган йигитлар борми?

— Ўрис муаллимлар Муҳаммадни кўпроқ алқашади, у рус тилини бинойидек гапиради, рус домлалари билан бемалол уларнинг тилида суҳбат қураверади...»

— Муҳаммад кимнинг дўғмаси?

— Хонқа ҳокимининг ўғли. Бирга қайтдик...

— Аминаддиннинг ўғлими? Эшитганман, отаси билан қайси бир келганида сўзлашган эдик. Олдин Хивада Арабхон мадрасасида ҳам озроқ муддат таҳсил кўрган экан. Қуръони Каримни зўр ёд билади дейишади... Яхши йигитми?

— Бир-икки кез суҳбатлашдим. Хоразм суғорилиш

тарихидан суҳбатлашишни ёқтиради. Жуғрофия хусусида бир гал тортишиб қолдик...

Ферузшоҳ ўглига ҳеч нима демади.

Муҳаммад Хонқага 28 ёшида ҳоким этиб тайинланади. Уни бу лавозимга тайинлаш учун саройга чақиртириб обдон синовдан ўтказаетганда Муҳаммад Раҳимхон беш йил муқаддам хонзода билан қилган суҳбатни яна бир қур эслайди...

Аминаддин даврнинг билимдон, илғор кишиси бўлиб, фарзандларини ҳам илмли кишилар қилиб тарбиялаш мақсадида бошланғич таълим билан чекланиб қолмай, уларнинг Хива мадрасаларида ўқишлари учун етарли шарт-шароитларни яратиб берди. Муҳаммад етти ёшидан бошлаб аввал бошланғич диний мактабда, кейин эса Арабхон мадрасасида бир неча йил таълим олди. 1885—1892 йилларда Петро-Александровск шаҳрида рус-тузем мактабида ўқиди. Бу даврда шу мактабда Хиванинг бўлғуси ҳукмдори Асфандиёр тўра ҳам ўқиганди. Бирга ўқиган кезларда икки толиб орасидаги муносабат қандай бўлганини билмаймиз, аммо Асфандиёр отаси ўрнига хон бўлгандан вафот этгунича саккиз йил давомида Муҳаммад Хонқа ҳокими вазифасида қолаверди...

...Муҳаммад асовли даврда дунёга келди — асрий эгаменли давлат мустамлака ўлкага айланди. «Тарихимизнинг энг кир ва қора кунлари» уч хонликнинг оғзи олачилиги ўлароқ инсоният маънавият бешигини тебратган диёр тамоm қолоқликка ботди.

Чор истилочилари ўлкадан тайёр хом ашё базаси сифатида фойдаланиш режасини тузган, шу боисдан бир неча ўн йил ичида Хива хонлигига ҳам оврупача саноат янгиликлари кириб кела бошлади. Бунинг биттагина мисол аниқ кўрсатади. Рус маъмурлари ўлканинг ҳосилдор заминида жаҳон бозорида харидоргир маҳсулотларни етиштириш ва икки ўртада даллолчилик орқали бойлик орттириш ёки эндигина куч олаётган мануфактура тизимини доимий равишда пахта толаси билан таъминлашни кўзлашади. Бунинг учун нафақат мавжуд майдонларга пахта экиш билан чекланмасдан, балки янгитдан ер майдонларини ўзлаштириш масаласи ҳам юзага чиқади. Бунинг учун асов Аму сувларидан тўла фойдаланиш, суғориш тизимини янгича изга кўчириш ҳаракати ҳам бошланади.

XIX асрнинг саксонинчи йилларидан бошлаб Тур-

кистонда, хусусан Хоразм воҳасида ҳам пахтанинг «амриқон нави» экила бошлаган. Дюкова ва Большая Ярославская мануфактура фирмалари «экиб, синаб кўриш учун» аввал бошда Амударё бўлимига 10 пуд миқдорда амриқон нав пахта чигитини жўнатадилар. 1885 йили Шўрахон ва Хонқада бойлардан Абдулла девон ҳамда Аваз Ниёз шу навни ўз ерларида экиб, синовдан ўтказадилар. Натижа кутилгандан ҳам зиёд бўлиб чиқади. Шу тариқа янги нав пахтанинг ўлкамизни «истеъло қилиши» бошланади. 1884 йилда Туркистонда атиги 300 десятина ерга амриқон нав пахта чигити экилган бўлса, бу рақам 1889 йилга келиб 44550 десятинага етади. Чор Россиясига олиб кетилган пахта шу даврда 924 минг пуддан беш йил ичида 3 миллион 560 минг пудга қадар етади. Закаспий темир йўлининг ишга туширилиши рус саноатчиларининг шундоқ ҳам оч иштаҳаларини баттар очиб юборди. 1904 йилда биргина Хоразм воҳасидан Россияга 600 минг пуд пахта олиб кетилган. Бу оз эмас — пул ҳисобида 4 миллион сўмга баҳоланган.

Ўтган асрнинг 80 йилларида подшо ҳукумати Хива хонлиги ва Амударё бўлимида пахта етиштиришни кўпайтириш мақсадида махсус илмий экспедиция уюштиради. Экспедициянинг илмий хулосаси шу бўлдики, хонликнинг жанубий-ғарбий туманларида дунёда энг арзон пахта етиштириш имконлари мавжуд. Бунинг учун асрий ҳосилдор ерлар бор, суғориш тизими малакали йўлга қўйилган. Фақат мавжуд ариқ ва каналлар реконструкцияланса, махсус корхоналар қурилса бас. Уша экспедиция хулосасига кўра, мавжуд ариқларни қайта таъмирлаш, янгиларини қозиш ва суғориш тизимини янгича изга кўчириш учун ўлка ёшларидан малакали мутахассислар етиштириш масаласи ҳам ўртага қўйилган эди.

Петро-Александровск шаҳридаги рус-тузем мактабида таҳсил олган маҳаллий ёшлар зиммасига чет элларда янгича мутахассисликни эгаллашдек масъулиятли вазифа тушди.

Тўғри, Хиванинг бўлғуси хони Асфандиёр ўзи бирга ўқиган тенгқурлари билан хорижга ўқишга кетмади. Бунинг Ферузшоҳ ва чор ҳукумати бўлғуси тахт соҳибининг хавфсизлигини назарда тутиб ҳам истамагандир. Аммо, Асфандиёрнинг янгича усулда таҳсил олгани бежиз кетмади — у Хиванинг рус тилида бемалол

гапира оладиган янгича — оврупача тарбия олган биринчи ва сўнги ҳукмдори бўлди. Асфандиёр тўранинг Рус жуғрофия жамияти аъзолигига сайлангани ҳам бежиз эмас.

Асфандиёр тўранинг синфдоши — Муҳаммаднинг тақдирига эса хорижда ўқиб, замонавий илм-фан ютуқлари билан танишиш, энг асосийси — маълумотли биринчи ўзбек ирригатори бўлиш ёзилган экан.

1892 йил 5 августда Россия ва Франция ҳукуматлари ўртасида имзоланган ўзаро ҳамкорлик шартномасига кўра Франциянинг Тулуза шаҳридаги сув хўжалиги коллежига чор ҳукумати жўнатган илк илми толиблар орасида ягона ўзбек йигити — Муҳаммад ҳам бор эди...

1893 йилнинг бошида Петро-Александровск қалъасидан бир гуруҳ ёшларни хорижга ўқишга кузатиш маросими бўлиб ўтди. «Маҳаллий» деб расман ҳужжатларда қайд қилинган бўлса-да, ёшлар орасида ўзбек, татар, туркман йигитларидан ташқари рус, арман, немис миллатига мансуб толиблар ҳам бор эди. Улар истило қилинган ўлкага ишлаш учун келган кишиларнинг фарзандлари эдилар. Айтиш жоизки, уларнинг аксари маҳаллий ёшларга паст назар билан қарашган, «сарт болалари»нинг хорижда бирор нима ўрганишларига ишонишмаган... Ўша пайтда кўпчилик йигирма ёшли хушсурат йигит — Муҳаммадга нафақат ҳавас, балки ҳасад кўзи билан қарагани ҳам тайин. Негаки, рус муаллимлари унинг зеҳни, уқуви, ҳар қандай масалани тез илғаб олишга, рус тилини мукамал эгаллаганига, дарё флоти, суғориш тарихи, тармоқдаги янгиликларга қизиқишига қойил қолишган, ўқувчилар орасида энг келажаги порлоқ йигит, деб якуний баҳоларини бериб улгуришган эди...

Муҳаммадни кузатиш маросимига Хонқа ҳокими Аминаддин Еқуб ўғли ҳам келди. Жўнаб кетаётган йигитларни дарё бўйида кемага чиқариш олдидан у ўғлини бир четга тортиб суҳбатлашди, кўнглига кўпдан тугиб қўйган гапини айтди: «Ўғлим, мусулмон юрти Туркияда анча муддат ўқийсизлар, деган гаплар бор. Кейин Фарангистонга юборишар экан. Вақт топсанг, балки домлаларингдан рухсат сўрарсан, Истамбулдан Маккаи Мадинага беш қадам йўл. Пайғамбаримиз ҳоки тупроғини тавоф этмоқ — ҳаж зиёратига бормоқ ҳар бир мўмин мусулмон учун фарздур».

...Кема асов тўлқинларни иккига бўлиб, Чоржуй сари йўлга тушди. Тобора узоқларда қолиб кетаётган туғилган шаҳри, пристандаги яқинларига сўнгги марта боқаркан, Муҳаммад она юртига тўрт йилдан кейин «ҳожини» бўлиб қайтажагини ҳали билмасди...

БИРИНЧИ МУТАХАССИС

Инсоният тарихида сув ҳавзалари, йўллари ҳамма замонларда иқтисодий, сиёсий, маърифий роль ўйнаган. Оллоҳ субҳонаку таоло бандаси танасига бахш этган тўрт унсурдан бири сув эканлиги бежиз эмас.

Қадим маданият бешикларига Дажла ва Евфрат, Нил, Жайхун ва Сайхун бўйларида тамал тошини қўйгани, бутун-бутун давлатларнинг тақдири-тарихи шу ҳавзалар билан чамбарчас боғланиб кетгани айни ҳақиқатдир.

Эрамиздан аввалги иккинчи асрда Амударё Чин тарихчилари ёзиб қолдирмиш манбаларда Гуй шуй — Катта сув, деб тилга олинади. Бошқа манбаларда Хоразм — Қангха, яъни каналлар мамлакати, деб таъриф этилган. Юнон ва ҳинд сайёҳлари, савдогарлари ўз кемалари билан келиб Ё-ян-жи (Урганч бўлса керак) шаҳрида савдо қилиб кетишган. Тянь-шан (Тангри) тоғидан оби ҳаёт олган Амударё асрлар давомида икки саҳро оралигидаги Хоразмни гўзал воҳага айлантирди, оқава, унумдор тупроқ ташиб келтирди. Ҳаёт учун бирламчи зарур бўлган сув боғ-роғларга, ҳосилдор далаларга оқди. Энг муҳими, бу дарё Турон пасттекислигидаги улкан денгиз — Оролни яратувчи, яшартирувчи манба бўлди.

Хоразмнинг суғорилиш тарихи — бу ерда дастлаб ҳаёт пайдо бўлган энг ибтидо даврларга бориб тақалади. Бизнинг узоқ бобокалонларимиз илк тирикчилик манбаи сифатида овчиликни эмас, деҳқончиликни танлашган бўлса ҳеч ажаб эмас.

Хўш, ўтган аср охирларида бир гуруҳ ёшлар билан Муҳаммад нега Оврупога айнан сув ихтисослигига ўқиш учун кетди ёки жўнатилди, деган мутлақ саволга яна бир карра жавоб излайлик. Бунинг тақдир тақозоси, ҳоким Аминаддин Ёқуб ўғлининг орзу-ҳаваси, ёш Муҳаммаднинг илм олиш истаги, деб айтиш ҳам мумкин. Лекин, ҳар бир ҳодисотнинг ботиний ва зоҳирий асослари бўлганидек, аср муқаддам хонлик тарихида

рўй берган янгиликнинг мутлақо дунёвий асослари мавжуд эди. Қачонлардир бутун дунё шаҳарлари, қишлоқларидан келиб аҳли илмлар таълим олган, макон тутган Байтул ҳикматдек улуғ илм маскани бўлмиш Кўҳна Урганч, Хива, Қат вақти келиб тарих мулки бўлиб кетди. Хоразмшоҳлар сиёсати дунёнинг улкан ҳудудида ҳукм — фармон бўлган замонларда бу юртнинг илмга иштиёқманд кишилари ислом дунёсида донг таратган шаҳарлардаги маърифий масканларга бориб, диний-дунёвий таълим олдилар. Ҳеч бир нарса янгилик эмас, ҳаммаси унут бўлган эскилик эди.

Лекин, ўтган аср ниҳоясида хоразмлик ёшлар илк бор Оврупога ўқишга отландилар. Шарқдан ўрганиб, дунё таниган, илм-фанини яратган Ғарб бу даврга келиб, эндиликда Шарқ учун илм ўчоғи бўлиб қолганди. Фақат ана шу ўзгаришни «янгилик» сифатида қайд қилиш мумкин.

Оврупонинг қадим юртимизга юриши анча олдин бошланган. XV асрда буюк сув йўлларининг кашф этилиши ва рус савдогарларининг Итил бўйлаб Ҳозар денгизи орқали Эрон, Ҳиндистон, Чин мамлакатларига сафарлари кўҳна Шарқ ҳаётида ҳам салбий, ҳам ижобий аҳамиятга эга бўлди. Салбийлиги — ғарблик таъмагир ҳоқонлар юрт бойликларига кўз олайтира бошладилар, мустақиллик хавф остида қолди. Ижобийлиги — бўлинишлардан қолақликка юз тутган хонликларга янгича тараққиёт андозалари кириб кела бошлади...

Романовлар сулоласининг Шарқдаги қўшни давлатларга қизиқиши XVII аср охири XVIII аср бошларида янада кучайиб, эндиликда ҳаёлотдан амалиёт сари қадамлар қўйилади. Пётр I князь Бекович-Черкасскийга Каспий денгизи орқали янги савдо йўллари очиш учун айғоқчилик сафари ўтказишни топширди. 1715 йилнинг апрелида бу «экспедиция» Аштархондан Манғишлоққа йўл олди ва ярим йил ўтгач, князь императорга «Амударёни эски ўзанидан Каспий денгизига оқизиш мумкинлиги ҳақида» хабар жўнатди. Бир йилдан сўнг ўша Бекович яна бир карра экспедиция уюштирди. Бу гал князь дарёдаги тўғонни олиб ташлаш ва сувни Каспийга буриб юбориш масаласини чуқурроқ ўрганиши, ишчи кучи, сарф-харажатларни тўла ҳисоблаб қайтиши лозим эди.

1717 йилнинг баҳорида Пётр I буйруғи билан Беко-

вич-Черкасский Хивага йўл олди. Бу энди шунчаки илмий текширишлар олиб борувчи экспедиция эмас, балки беш минг нафар сараланган аскар ҳамроҳлигидаги ҳарбий юриш эди. Каспий, Хива орқали Ҳиндистон доғу сув йўли очишни ҳарбий мақсадлари билан муштарак қилган князнинг бу юриши фожиали тугади — Хива ҳукмдори Шерғозихон русларнинг ниятлари ёмонлигини сезиб уларни алдов йўли билан қалъага киргизди ва бир кечада барчасини қиличдан ўтказди. Босқинчи императорга суюкли князининг ҳатто ўлигини кўриш ҳам nasib қилмади — Шерғозихон Бековичнинг терисига сомон тиқтириб, пўстини Бухоро амирига совға тариқасида жўнатди...

1718 йилда Пётр I яна бир князь-Урусов бошчилигида навбатдаги «илмий экспедиция»ни жўнатди. Аммо, буниси ҳам биронта натижага эришолмади.

Пётр I ўлим тўшагида ётган пайтида ҳаётда икки армон билан кетаётганини беҳудага айтмаган. Бу армоннинг бири — «севимли князи учун Хивадан ўч ололмагани» эди...

Орадан юз йигирма йил ўтгач — 1839 йил ноябрь ойида Россия Фанлар академияси Орол — Каспий пасттекислигини тадқиқ қилиш учун Ўрта Осиёга «экспедиция» жўнатишни сўраб император Николай I га мурожаат қилди. Оренбург ҳокими генерал Пероский бошқарган бу экспедиция қишнинг қор бўронларида қирилиб кетди.. Шундан сўнг чор ҳукумати Ўрта Осиёни тўла забт этиб, ўз қарамоғига олиш режасини аста-секин амалга ошира бошлади...

1873 йилда полковник А. И. Глуховский бошчилигидаги махсус экспедиция Амударёнинг эски ўзани — Кўнадарё (ҳозирги Дарёлик)ни токи Сарикамиш чўкмасигача обдон текширди. Текшириш А. В. Каулбарс ҳарбий отряди ҳимоясида олиб борилди. 1874 йилнинг баҳорида Россия жуғрофия жамияти томонидан Амударёнинг қуриб қолган ўзанларини илмий тадқиқ этиш учун хонлик пойтахтига махсус экспедиция жўнатилди. Экспедиция раҳбари таниқли олим Н. Г. Столетов эди. Таркибида турли соҳалар бўйича етук, таниқли олимлар бўлган экспедиция Кўнадарё бўйлаб Амударёдан Сарикамиш кўлигача бўлган масофани топографик суратга олиб, харитага туширишди.

1874—75 йилларда Ўзбой ўзани бўйлаб Каспийдан Сарикамишгача бўлган етти юз километрлик масо-

фада ҳарбий йўналишни суратга олиш ишлари амалга оширилди. 1877 йилда муҳандис Петрусович Узбойнинг эски ўзани бўйича Каспийдан Сариқамишгача бўлган масофани невилар-ўлчагич асбоб билан пиёда юриб ўлчаб чиқди ва кўлдаги сув сатҳининг Каспий денгизи сув сатҳидан бир неча метрга паст эканини аниқлади. Бу эса Амударё сувини Каспийга оқизиш масаласини ўрганишда қўл келадиган рақамлар эди. Чор маъмурлари Амударё сувини бир неча бўлакка ажратиб ташлаш билан воҳанинг табиий иқлимига зарар етказишлари тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаганлар. Уларни пахта учун очиладиган янги ерлар қизиқтирган холос. 1879—94 йилларда илмий текшириш олиб борган А. И. Глуховский дарёни эски ўзанидан Каспийга оқизиш натижасида етти минг чақирим янги ерлар ўзлаштириш мумкин бўлади, деган хулосага келган.

...Ўлкада сув тизимини ўрганиш жараёни ана шу ҳолда муттасил давом эттирилди. Муҳаммад бу экспедициянинг натижалари, баёномалари билан Тулуздаги сув хўжалиги коллежида таҳсил олаётган кезларида мунтазам танишиб борди. Бунгача у бир неча ой Истамбул шаҳрида ўқиган ва вақт топиб, рамазони шарифда Макка шаҳрига муқаддас ҳаж зиёратига бориш бахтига мушарраф бўлганди.

Беш вақт намозни канда қилмайдиган, шарқона либосдаги хушрўй йигит фаранг домлалари назарига ҳам тез тушди. Араб, турк, рус тилларида бемалол гаплашиб, ёза биладиган йигит бир йил ичида фаранг тилини ҳам тўла ўзлаштириб олди.

Коллежда ўқишлар фаранг ва рус тилларида олиб борилар, талабалар Россияда чоп қилинаётган барча илмий нашрларни кечикиб бўлсада олиш ва танишиш имконига эга эдилар. Муҳаммад ҳожини русларнинг ўз ватанида олиб бораётган илмий изланишлари қизиқтирар, олимларнинг суғориш билан боғлиқ янгилик-кашфиётларига эса ажабланиб боқарди. «Бизда неча минг йиллик суғорилиш тарихи бор. Табиат мувозанатини бузиш салбий оқибатларга олиб бормайдими? Дарёни Каспийга буриш билан Хоразмнинг мавжуд майдонларига етарли сув оқизиш мумкин бўлар, аммо қадим денгиз Орол тақдири нима бўлади? Табиат мукамаллик билан яратган тақсимлашни инсон ўз инон-ихтиёрига бўйсундириб бузиши, турли кўйларга солиши ўринлимикан?» Уни ана шу саволлар кўпроқ қийнарди.

Муҳаммад Тулузада ўқиш йилларида бир нарсага аниқ амин бўлдики, араб мамлакатлари, хусусан Фарангистонда суғорма деҳқончилик тажрибаси Шарқдан кўчирма қилинган. Фаранг олимлари, ирригаторлар Миср ва Масопатамия, Ҳиндистон ва Ўрта Осиё давлатларида азалий таркиб топган тажрибаларни ўрганиб, таҳлил қилиб китоб ва дарсликлар яратишган. Ўқув жараёнида ҳам асосан Нил, Ефрат, Дажла, Жайҳун, Ганга дарёлари бўйидаги суғориш, ерлар таркиби мисол тариқасида келтирилди. Айрим ҳолларда Фарангистондаги Лаура, Сена, Рона, Таронна дарёлари, уларнинг сув ҳавзалари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда сув тошқинлари, қурғоқчилик, ортиқча зиёнкор сувлардан қутилиш борасида баҳс-мунозаралар ўтказилди. Уша пайтларда Муҳаммад баҳсларга аралашиб, Жайҳун дарёсида тез-тез рўй берадиган дегиш, сув тошқини, уларнинг олдини олиш учун қуриладиган мосламалар, сувни тўғри ва тенг тақсимлаш, ариқларнинг паст-баландлигини бир маромда сақлаш борасида давлат томонидан амалга ошириладиган тадбирлар тўғрисида ўз фикрларини билдирди.

Муҳаммад Шарқ адабиётлари борасида етук киши сифатида тез орада бутун ўқув юртида ном қозонади. Унинг «Хоразмликлар нега сув худоси Хуббига сиғинганлар?», «Ахура Мазда тарихда бўлганми?», «Дарё ўзанини ўзгартириш бу яратган эгам иродасига қарши бориш эмасми?» каби саволларга ўзларини барча соҳада беназир билган айрим олимлар жавоб топиб беролмай мулзам бўлиб қолишарди...

Талабалар билан бўладиган ўзаро баҳс-тортишувлар, эркин сабоқлар даврида Муҳаммад ер шаридан ўзи туғилиб ўсган Хоразмни кўрсатиб, унинг етти минг йиллик тарихидан, қачонлардир уни нима учун «Хорасмия» — сув ва қуёш ўлкаси, деб атаганлари, боболари яратмиш муқаддас «Авесто» асари, Орол ва Каспий сув ҳавзалари, икки улкан дарё бўйидаги сув тақсими ва суғорилиш тарихидан ҳикоялар сўзлаб берганида бошқа мамлакатлардан келиб таҳсил олаётган турли миллатга мансуб талабалар оғизларини очиб тинглашар, айрим оқсуяк задагон, қайсидир князь, лорд наслига мансуб талабалар эса бу шарқлик «салла ўраган «ҳожининг устидан ўзларича кулган бўлишарди...

Лекин, Ал Хоразмий, Ал Беруний каби улкан алломалар ҳаётидан озми-кўпми билган талабалар, олимлар

бу йигитни «қолоқ ўлка»дан келган, биздан таълим ўрганеди, деб паст назар билан боқишга ҳақлари йўқлигини чуқур идрок этишарди. Биргина Ал Хоразмийнинг ўзиёқ Муҳаммаднинг ўтмишдаги бобокалони ким бўлганидан дарак берарди.

Тўрт йиллик ўқиш бежиз кетмади, Муҳаммад махсус малакали сув мутахассиси деган диплом олди. У сув хўжалиги ихтисослиги бўйича Оврупо ўқув даргоҳида тўрт йил таҳсил кўриб, ана шундай ихтисосликка эришган биринчи ўзбек дипломли ирригатор эди.

Бугина эмас, Муҳаммад дунё кўрди, дунёни қайта кашф қилди. Жаҳон айвонида юритилаётган адолатсиз сиёсатнинг, дунёни қайта бўлиб олиш учун олиб борилаётган ошкора ва пинҳоний урушлар оқибатида азалдан кудратли бўлган давлатларнинг қарамлик балосига учраётганликлари, бундай шармандалик ўз туғилган юрти бошига ҳам тушганини тушуниб етди.

«Юртимга қайтгач, боболарим Огаҳий ва Мунисдек мироблик қиламан, эл тўкинлиги, юрт фаровонлиги учун хизмат қиламан!»— деб ўшанда кўнглига тугди.

Вақт келади — унинг орзулари ушалади — у сув хўжалиги бўйича ягона мутахассис сифатида халқи учун кўп йиллар фидокорона меҳнат қилади. Дунёвий сиёсатдан бохабарлиги эса уни янги аср бошларида сиёсат майдонига олиб чиқади — элбошилиқ қилади. бутун бир юрт ободончилиги, осойишталигига умрини башида этади.

Булар ҳаммаси кейинчалик юз беради. Биз ҳозир Сена дарёси бўйида гўзал Париж манзараларига боқиб, ҳаёли чалғиган, тиниқ дарё сувида азим Жайхунни кўраётган 23 ёшли йигитни ўз орзулари билан ҳоли қолдирайлик. Ўқиш-ўрганиш, талабалиқ йиллари завқи-шавқи билан ортда қолган, эндиликда юртига қайтиб, қайси бир соҳада мустақил иш бошлаши мумкин бўлган бўз йигитга ҳавас қилиш мумкин!

ДАРҒА

...1899 йилнинг қиши Хоразмда қаҳрли келди — декабр ойининг охирларига бориб, дарёни бутунлай муз тутди. Совуқ 1900 йилнинг бошларида ҳам бўшашмади, аксинча яна кучайди. Баҳорда куннинг бирданига қизиши рўй берса, муз кўчиб, дарёда тошқин офати туғилиши хавфи пайдо бўлди.

Жайхуннинг телбаворлигини ҳали ўз таналарида

синаб кўрмаган рус маъмурлари кутилаётган табиий офатга менсимай қарадилар. Петро-Александровскдаги қишлоқ хўжалик ва дарё флоти курсларида раҳбарлик қилаётган ёш мутахассис — Муҳаммад ҳожининг сўзларига айримлар эътибор беришмади...

Кейин дарёда муз тиқилиб, сув тошқини хавфи туғилгач, маъмурлар «ёш мироб»ни тўсатдан излаб қоладилар. Муҳаммад ҳожи қачонлардир отаси у энди гина дунёга келган пайтда бутун Шўрахон аҳлини дарё ёқасига сафарбар қилиб, табиий офат олдини олган чора тадбирларини умрида илк марта ўзи бош бўлиб амалга оширади. Дарёнинг дамбалари қисқа фурсатда мустаҳкамланади, соҳил паст бўлган, эски ўзанлар қолдиқлари ўринларига бақувват ёғочлардан қозиқлар қоқилиб, сим тўрлар боғланади ва шох-шабба, қум солинган қоплар ташлаб, иҳоталанади.

Офат ўша йили юртни четлаб ўтди. Бу аслида ёш миробнинг фидокорона ҳаракатлари туфайли олди олинган мусибат эди.

Сал орқага қайтамиз. 1897 йилнинг охирларида Муҳаммад тўрт йиллик сафар-таълимдан сўнг ниҳоят юртига қайтиб келди. Тўрт йил муқаддам орзулар қанотида узоқларга отланган ҳали тажрибасиз, ғўр йигит энди кутиб олишга чиққан яқинлари, уламолар қаршисида салобатли қиёфада — оврупоча кийниган, қоп-қора соқолли, чиройли йигит — ўқимишли одам, дунё кўрган киши турарди.

Аминаддин ҳоким ўғлини қучоқлаб қаршиларкан, кўпчиликнинг олдида илк бора уни «сиз»лади, «ҳожи» атамасини қўшиб исмини атади. Шу ерга йиғилган уламолар унинг янгича либосининг этакларини кўзларига суришга шошилдилар...

Ота-ўғилнинг икки ойча мулоқотлари натижаси ўлароқ Аминаддин бу ёруғ жаҳонга эниб, кўп нарсалардан беҳабар ўтаётганини, дунё унинг тасаввуридан кўп чандон кенглигини тушунди. Ўғли отасига ҳорижда кўрганлари, Истамбулнинг гўзал боғлари, мўмин кишилари, оврупоча яшашга одатланаётган маданиятли илм аҳли ҳақида, фарангларнинг илм-фан тараққиётида жуда илгарилаб кетганлари, енгил машиналар тўла Париж кўчалари, буғ билан юрадиган кемаларнинг Сенада кўплаб сузиб юришлари, одамларнинг газета-журнал ўқишлари, театру томошаларда қатнашишлари, оқсуяклар хонадонларидаги базми-жамшидлар, аини пайтда завод-

фабрикаларда тўқувчилик, бошқа ҳунар билан банд ўртаҳол ишчилар ҳаёти, деҳқонларнинг аянчли меҳнати тўғрисида соатлаб сўзлаб берар, вақти келиб, қатор янгиликлар, техника мўъжизалари бу юртларга келиши мумкинлигини айтарди. Рус маъмурлари билан ҳамкорлик қилиб Хонқада пахта тозалаш ва кўн заводларини ишга туширган Аминаддин ўғлининг сўзларига ишонар, ўз ҳаётида қисқа муддатда кўрганлари кўнгилига янада ишонч берарди...

Ҳоким шу йили ўғлини уйлантирди, оилалик қилди. У энди мустақил иш бошлаши керак эди. Икки акаси аллақачон мустақил иш бошини туттишган, отаси қурдиртирган янги заводларда турли вазифаларда ишлаётганди.

...Аминаддин ҳоким бир кун и ўғлига маслаҳат солди:

— Ҳожи ўғлим, энди нима билан машғул бўлмоқни истайсиз?

Муҳаммад одоб сақлаб, бирор фикр билдиришдан тийилди.

— Майли. Амударё бўлими бошлиғи кузда учрашганимда сиз ҳақингизда сўраганди, ўғлингиз хорижда ўқияпти, қайтгач, биз уни хизматга олиш ниятимиз бор, дегандай гап қилувди. Шунга... Яна ўзингиз биласиз. Лекин, тақдир экан, худога минг қатла шукур, руслардан бирор ёмонлик кўрганим йўқ. Улар келган йили баъзиларга қўшилиб, дарёнинг бу қирғоғига — хон илкига ўтишни ҳам ўйлагандим. Сўнг танамга ўйлаб кўрсам, қачондир бобомиз Кўҳна Урганчдан шу ерларга ватан тутиб келиб, элнинг олди кишиларига айланганлари бежиз эмас. Тақдиримни ўрис маъмурлари ихтиёрига топшириб ёмонлик кўрганим йўқ. Аввал бошда руслар маъқул кўриб, Тўрткўлнинг маҳаллий миллат вакиллари яшаётган қисмига бошлиқ қилиб қўйишди. Кейинроқ, Амударё бўлими бир неча ҳудудий бошқарувларга бўлингач, Шўраҳонга ҳоким қилиб тайинлашди. Мадримхон ҳазратларининг шахсан ўзлари полковник Колосовскийдан мени сўраб, Хонқага келтирдилар... Демокчиманки, ишни Петро-Александровскда бошласангиз маъқул бўларди. Уларнинг тили, урф-одатларини яхши биласиз. Қолаверса, Тўрткўлда дарё флоти ташкил қилинган...

Муҳаммад розилик билдирди.

1898 йилнинг бошида уни рус маъмурлари Петро-Александровскдаги қишлоқ хўжалик ва дарё флоти

курсларига раҳбар қилиб тайинлашди. Бу курслар эндигина ташкил қилиниб, тобора кенгаётган дарё флоти учун малакали, ҳар томонлама билимли мутахассислар тайёрлаши керак эди. 26 ёшли йигитга рус маъмурлари ана шундай масъулиятли ишни беҳудага ишониб топширишмаган. Бу пайтда хонликда айнан шу соҳа бўйича ягона мутахассис Муҳаммаднинг ўзи эди...

Шу ўринда Амударё флотилиясининг тарихи ва ташкил қилинишидан сўз юритмоқ ўринли. Шунда биз айтаётган «масъулиятли вазифа» бор бўйи билан кўрилади...

Туркистон ҳудудини деярли забт этган чор ҳукумати ўтган асрнинг 80-йилларида Каспийorti темир йўлини ишга туширди. Лекин, Хива хонлиги ва Амударё бўлимида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва савдо-сотиқни мунтазам йўлга қўйиш асосан сув йўли ва туя карвонларига боғлиқ бўлиб қолаверди.

Юк ортилган туя карвонлари Хива-Оренбург йўналишида икки-уч ойлаб вақт йўқотарди. Карвон йўлининг сўнгсиз саҳро, Устюрт чўлларида ўтиши ҳамма вақт карвоннинг манзилга эсон-омон етиб келишига кафолат бера олмасди. Забт қилинадиган янги ўлкалардан хом ашё маконлари сифатида фойдаланишни режалаштирган чор ҳукумати аввал бошдан шу жуғрофик манзиллардан тайёр маҳсулотни тез ва арзон ташиб келтириш йўлларини ахтарган. Шу мақсадда 1847 йил ёзида Каспий денгизи флотилиясида бир қисмини Орол денгизига ўтказиш ҳақида махфий буйруқ берилади. Капитан А. И. Бутаков бошчилигидаги экспедиция Орол денгизини илмий равишда ўрганишга киришиб, мавжуд ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси билан танишибгина қолмасдан, кемалар сузиши учун қулай бўлган сув йўлларининг харитасини ҳам яратишга киришади. Айни пайтда чор маъмурлари шу даврдан бошлаб мустақил хонликнинг ички ишларига аралашидан ҳам тоймаганлар. 1859 йилда Қўнғиротда исён кўтариб, хонликка бўйин эгишни истамаган бир гуруҳ бебошларни қўллаб, уларга замонавий замбараклар билан жиҳозланган «Перовск» кемасини таклиф қилиб, мадад билан йўлга чиққан ҳам капитан Бутаков ҳисобланади...

Айни пайтда 1864—73 йилларда олиб борилган босқинчилик юришларида айнан Орол флотилия таркиби-

даги ҳарбий ва юк кемалари ҳам иштирок этишлари керак эди. Аммо, хонликдаги тадбиркор кишилар бунинг олдини ола биладилар. Амударёнинг Орол денгизига қуйилиш жойларида, кема ўтиши мумкин бўлган барча йўналишларда ёғочдан ўн икки метр қалинликдаги саккизта йирик ҳарбий тўсиқ-тўғон қурилади. Натижада душман кемалари Амударёга сузиб ўтолмадилар ва 1873 йилги юришда қатнаша олмадилар.

1873 йил 12 августда имзоланган «Тандимён шартномаси»га кўра рус кемалари Амударёда эркин сузиш ва ҳар икки соҳилда факториялар (омбор, пристанлар) қуриш қонунлаштирилди. Шўраҳон қалъаси яқинидаги Тўрткўл мавзесида ҳарбий аҳамиятли Петро-Александровск истеҳкоми бунёд этилди. Фақатгина 1874 йил ёз ойларининг бошида полковник Столетов уюштирган экспедиция аъзолари тушган «Перовск» кемаси Петро-Александровск портига омон-эсон етиб келди. 1876—79 йилларда капитан Брюхов бошқарган «Самарқанд» кемаси Петро-Александровск — Чоржўй — Оқ уй йўналишини тўла ўзлаштирди ва қарийб 1300 километр сув йўлини босиб ўтди.

Мустамлакачилар ушбу текширишлар сўнгида 1886 йилда Орол денгизи ва Амударёдаги мавжуд барча кемаларни жамлаб, махсус флотилия тузадилар. Ҳарбий вазирилик ихтиёрида бўлган «Перовск», «Екатерина I», «Меркурий», «Вера», «Хива», «Самарқанд» номли кема ва шхуналар Петро-Александровск шаҳар маъмури ихтиёрига топширилди. Улар эндиликда Орол денгизидан то... Термиз шаҳригача қатнайдиغان бўлдилар. «Перовск» ва «Самарқанд» кемалари нисбатан йирик бўлиб, 250—300 от кучига эга эди.

Амударё флотилиясининг воҳа ҳаётида тутган ўрни, иқтисодини ривожлантиришдаги хизматлари беқиёс бўлганини айтиб ўтиш ўринли. 1888—1914 йилларда Янги Урганч, Хонқа, Хива, Тошҳовуз, Петро-Александровск шаҳарларида пахта-ёғ, кўнчилик, темир қуйиш заводи ва корхоналари ишга тушди ва маҳаллий ёшлардан ишчи жамоалари пайдо бўлди. Шу даврларда Нукус, Хўжайли, Мўйноқ каби янги саноат шаҳарлари қурила бошланди. Европача услубда қурилган илк иншоотлар, почта, телеграф, касалхона, мактаб-интернат, кутубхона, босмахоналар ишга тушди.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Амударёда кема қатнови дастлабки даврга нисбатан деярли икки ҳисса

Ўсди. Чунончи, 1908 йилда Чоржўй-Хоразм воҳаси оралигида жами 220 кема ва қайиқ қатнаб, 250 минг пуд юкни манзилга элтган бўлса, 1910 йилда бу рақам 315 кемага етган. Шулардан 153 таси катта, 144 таси кичик, 48 таси ўрта ҳажмдаги кемалар эди. Уларда минг-икки минг пуд миқдориди юк ташиш имкони бўлган.

Сўзимизни яна бир рақам исботлайди. 1886—1920 йилларда Амударёда фаолият кўрсатган «Хива» кемачилик ширкати йилига 30—40 минг пуд турли юкларни манзилларга элтган. Агар шунча юкни карвон билан ташишга тўғри келганида 85 минг бош туя ва 20 минг от-арава зарур бўларди...

Рус ва чет эл савдо-саноат вакиллари ака-ука Мануйлов, Крафтлар Амударё флотилияси ёрдамида ўлкадан арзон гаровга сотиб олинган хом ашёларни АҚШ, Канада, Фарангистон ва Аргентина каби мамлакатларга жўнатиб турганлар. Улар «Кноп», «Кавказ ва Меркурий» фирмаларининг вакиллари эди. Маҳаллий саноатчи-савдогарлардан ака-ука Салимжоновлар, Матвафо Баққолов, Самандаров ва Абдулла Гавдонбойлар улар билан шерикчилик қилишган.

1916 йилда фронт орқасида ишлатиш учун биргина Амударё бўлимидан 5140 нафар киши Россияга жўнатишган. Шу даврда Амударё флотилияси маҳкамаси жойлашган Петро-Александровск шаҳри энг йирик ва гўзал шаҳарлардан бирига айланди. Бу ерда кема ва қайиқларни таъмирлайдиган устахона, матрослар яшайдиган манзиллар қурилди. Кемачиликка ўргатадиган махсус курслар ҳам шу ерда муқим фаолият кўрсатди.

Кемачилик мактаби бошлиғи хорижда таълим олган ёш мутахассис Ҳожиги Муҳаммад Аминаддин ўғли бошқа миллат вакиллари қаторида юзлаб маҳаллий ёшларга сабоқ берди. Улар орасидан кема дарғалари, дарёчи-кемачилар етишиб чиқдилар. Иброҳим Нурматов, А. А. Тимошенко, С. Тампазов, Г. Федоренко, Жумабой Ҳайитқулов, Қосим Отажонов, Аминбой Ҳурамов, Дурди Ибодуллаев, Қўшим Жуматов, Омонбой Қаримов, А. Абрамов ва Бонч-Осмайловскийлар номи воҳада дарё кемачилиги тарихига абадий рақам этилган кишилардир. Бу машҳур дарғалар Хоразмда 1952 йилда темир йўл қурилгунча бўлган даврда кенг фаолият кўрсатиб, узоқ ўлкада иқтисодий алоқалар, савдо-сотик ривожиди, аҳоли маънавий-маданий дунёси камол топишида катта тарихий вазифани адо этдилар. Ик-

кинчи жаҳон урушига воҳадан йигитларнинг жўнатилиши, фронтга кўрсатилган барча моддий ёрдам айнан дарё йўли орқали амалга оширилди. Шу даврда воҳада энг фахрли касб — кемачилик билан боғлиқ бўлганини ҳозирда ҳаёт бўлмиш кекса солчи, кемачи, дарғаларнинг ҳикояларидан билиш мумкин. Халқ бу кишиларга ҳамон катта ҳурмат билан қарайди.

Ҳожи Муҳаммаднинг тарихий вазифаси шу бўлдики, воҳага кириб келмиш янги транспорт воситаси — кемачиликни ташкил қилишнинг бошида турди, бу соҳа учун етук мутахассислар тайёрлашда қатнашди. Шу маънода уни ўлкадан етишиб чиққан биринчи дарға, деб бемалол айтиш мумкин.

...Асримиз бошида — 1901 йили Муҳаммаднинг отаси — Шўраҳон ва Хонқа ҳокими вазифаларида ишлаб, эл-юрт равнақи учун катта хизматлар қилган Аминаддин Ёқуб ўгли вафот этди. Орадан кўп ўтмай у отаси ўрнига Хонқага ҳоким этиб тайинланди.

Флотилиядаги масъулиятли лавозимни топшириб, янги вазифани адо этиш учун жўнаётган Муҳаммадни Амударё бўлими бошлиғи ҳузурига чорлаб, флотилиядаги бенефит хизматлари учун чор ҳукумати номидан миннатдорчилик билдирди. Хайрлашаётиб, рус маъмури кўнглидаги ниятини яшириб ўтирмади.

— Сиз маҳаллий миллат вакиллари орасида ўқимишли, дунё кўрган, ноёб касб соҳибисиз. Флотилиядаги хизматларингиз Туркистон генерал-губернаторлигида шахсан маълум... Сизни келгусида Амударё флотилиясига бошлиқ қилиш режамиз бор эди... Аммо, Хива хони сизни отангиз ўрнига бирдан-бир муносиб номзод деб билмоқда. Амударё бўлими маъмурияти хоннинг бу фикрига қўшилади... Айтмоқчиманки, сиз бизга керак одамсиз, беш-ўн йил ҳокимлик қилгач, қайтадан шу ерга чақиртирамиз... Ҳокимликдан кўра бутун ўлка иқтисодининг жон томири бўлмиш дарё флоти кўпроқ масъулиятли ишдир.... Омад тилайман!

Муҳаммад ўз сеvimли касбига эртами-индин қайтиш орзусида ота маконига жўнаб кетди. Аммо, давр талотумлари, сиёсий ўзгаришлар бошқача ҳукм ўқийди — Ҳожи Муҳаммад фақат 29 йилдан сўнггина Тўрткўлга қайтади. Бу пайтда уни — хонликда ва шўролар тузумида ўз нуфузи бўлган, элга таниқли йирик раҳбарни пинҳона тарзда сургун қилган бўладилар...

МУҲАММАД — ХОНҚА ҲОКИМИ

...Саройда сукунат. Салтанатда саросима. Хива тахтини қирқ етти йил сўраган Муҳаммад Раҳимхон Соний Баҳодирхон ажал тўшагида. Уч йил муқаддам тўсатдан ёпишган хафақон дарди улуғ хонни аввал бошда ярим жон қилиб қўйди. Кундан-кун аҳволи оғирлашиб, умр поёни кўриниб қолганди.

Ҳижратнинг минг уч юз йигирма саккизламчиси, мувофиқ от йили, сунбуланинг саккизламчиси ва шаъбон ойининг йигирма тўртламчиси — душанба кунини Феруз ҳазратлари бу дунёдан кўз юмдилар. Тарихчи айнан шундай қайд қилмиш бу мудҳиш сана мелодий ҳисобда айтсак 1910 йилнинг 16 августида содир бўлди.

Ўлим хабарини Вазири акбар Исломуҳжанинг қайинонаси Ҳовважон бика ичкаридан — ҳарамхонадан чиқиб даҳлизда фаромуш ўлтирган куёвига еткурди. Исломуҳжа зудлик билан Худойберган ших ва Бобожон тарроҳларни Аркка етиб келишларини айтиб, маҳрамларни жўнатди.

Бобожон тарроҳ оёғини қўлига олиб етиб келганида нималарнидир ёзаётган Вазири акбарни кўрди. Унинг қайғудор қиёфасидан саройда нимадир рўй берганини англаш қийин эмасди. Исломуҳжа қоралаган хатда қуйидагилар битилган эди: «Қалъа ҳокимларига. Саййид Муҳаммад Баҳодирхон Соний ҳазратлари дорилфанодан дорилбақога рихлат қилдилар. Ушбу хатни олиш билан тўхтовсиз Хивада, Кўҳна Аркда ҳозир бўлғайсиз.»

Шу пайт Раҳимберган маҳрам келиб қолди. Вазири акбар икковига ушбу хабарни барча қалъа ҳокимлари номига ёзиб, кўпайтириб, зудлик билан чопар жўнатишга буйруқ берди. Мирзолар ёзишга ўтирдилар...

...Муҳаммад Қорамозидан келган икки деҳқоннинг арзини тингламоқда эди. Деҳқонлар танобчиларнинг адолатсизлигидан норози бўлиб келишибди. Илқидаги ўттиз беш танобдан ер учун ўтган йилгидан бир неча карра кўп солиқ талаб қилмишлар. Ҳоким арзни тинглагач, хизматкорини чақириб, танобчиларни топиб келишга буюрди. Ҳокимнинг халқпарвар ва адолатлиги таърифини кўп эшитган, ҳукми адолатли ҳал қилишидан умидвор бўлган икки деҳқон ҳокимга узоқ умр тилаб, қўл қовуштирганча пойгакда фурсат кутиб ўтирган пайтида Хивадан чопар келганини хабар қилишди.

Чопарнинг йигирма беш чақиримлик йўлни тўхтовсиз босиб ўтгани пешонасидаги реза-реза тердан, юзи бўғриқиб кетганидан билиниб турарди. У шоша-пиша қўлтиғидаги буклоғлиқ номани ҳокимга узатди ва бош эгиб, фармон кутиб турди.

Муҳаммаднинг юраги «жиғ»лади. «Не хабар бўлди экан? Салтанатда омонликми? Феруз ҳазратларининг жонлари соғмикан?» У буклоғлиқ хатни очиб, бир неча сатр ўқигач, қўллари қалтираб, юзи оқаринқиради. «Хон ҳазратлари вафот этмишлар...» У шу сўзларни ичида айтди, аммо қабулда ўтирган икки деҳқон ҳам нимадир содир бўлганини тушундилар. «Боягина хушчақчақ кайфиятда арз сўраётган ҳокимнинг важоҳати нега бирдан бу қадар ўзгарди? Хон чопари не нохуш хабар келтирди? Наҳотки, уни ҳокимликдан четлаштирмоқчи?» Деҳқонлар ўзларича шундай хаёлга бордилар...

Ҳоким хатни охиригача ўқиди-ю, буклаб қўйнига солди. «Мени зудлик билан Хивага чақирмишлар. Сизларнинг арзларингизни қалъадан қайтгач, ажрим қилурмиз.» У шундай деб, хизматкорларга от эгарлашни, қалъа қозисини зудлик билан топиш ва Хивага йўлга тўхтовсиз отланажagini билдирди.

Хивага етгунча Муҳаммадни ўз хаёллари банд қилди. Шундай улуғ зот оламдан кечмиш. Ахир, ҳаётининг энг бахтиёр дамлари, умр мазмунининг бутун моҳияти Мадримхон хонлиги даври билан боғлиқ эмасмиди? Раҳматлик отаси Аминаддинни Хонқа ҳокими қилган, хонликнинг энг йирик музофотига бошлиқ қилиб қўйган Мадримхон эмасмиди? Петро-Александровскдаги рус-тузем мактабида сабоқ олиши, хонликдаги маҳаллий йигитлар орасида биринчи бўлиб Истамбулда, Тулузада сув хўжалиги даргоҳини битказиши, ҳаж зиёратига боргани учун кимдан миннатдор бўлсин? Раҳматлик отаси ва унинг паноҳи бўлмиш хон ҳазратларидан».

Фарангистондан қайтгач, икки йилча Петро-Александровск шаҳридаги қишлоқ хўжалик ва дарё флоти курсларига раҳбарлик қилган даврларида ҳам улуғ хон — Ферузшоҳ ҳомийлигини ҳар доим ҳис қилиб турди. Отаси Аминаддин Еқуб ўғли фано олаmidан бақо оламига рихлат қилгач, ҳали маъракалари ўтмасдан туриб, Аркка чақиртирган ва Муҳаммад ҳожини отаси ўрнига ҳокимликка маъқул кўрганини айтган ким эди — Ферузшоҳ. Нега миннатдор бўлмасин?

Муҳаммаднинг ҳаёлига бир зум ўша кунги хон билан суҳбат онлари жонланди. Мадримхон аввало отаси вафоти туфайли таъзия билдирди, Аминаддиннинг ҳокимлик даврида салтанат осойишталиги, юрт равнақи учун қилган ишларини эслади...

— Сиз миробликдин бохабар, фаранглардан бу борада энг сўнгги янгиликларни ўқиб-ўрганган киши-сиз. Сизни девонда мироблик вазифасига тайин қилиш-дек ниятларим йўқмас эрди. Аммо, отангизнинг бевақт вафоти режаларимни бир муддат кечиртиради. Отангиз ўрнига Хонқага ҳокимликни сизга маъқул кўрдик...

Муҳаммад «Қуллуқ, қуллуқ», деб Мадримхонга таъзим қилди. Эшикоға унинг елкасига беқасам тўн ташлади. Хон сўзида давом этди:

— Маълумингизким, Хонқа хонликда Ҳазораспдан кейинги энг йирик музофотлардан бири саналади. Дарёдан энг кўп сув оладиган, хонликнинг асосий ризқ-рўзи Полвон канали Хонқадан ўтади. Деҳқончиликнинг тақдири асосан шу улуғ ариқда сувнинг нақадар оз-кўп оқишига боғлиқдир. Сиз хонликнинг жон томири — Полвон ариғи бошидасиз.

Ҳокимлик билан бирга миробликни ҳам тенг олиб боришингизга тўғри келади...

Йирик бир музофотга 28 ёшли йигитни ҳокимликка тайинлаб Ферузшоҳ янглишмади. Отаси Шўрахондан сўнг ўн олти йил Хонқага ҳокимлик қилган пайтларида бу ерда юрт ободонлиги, эл фаровонлиги йўлида озмунча ишлар қилинмади. Руслар ихтиёрида бўлган. Петро-Александровск билан хонликни боғловчи дарё пристани Хонқа ҳудудида бўлгани боисдан, ўша пайтларда ўзаро қатновлар шу ердан — Хонқа қалъасидан ўтарди. Рус маъмурлари билан яқин алоқада бўлган, рус тилини эркин ўрганган Аминаддиннинг Шўрахондан Хонқага ҳоким қилиб тайинланишидан Ферузшоҳ бир неча мақсадларни кўзлаган.

Биринчидан, у рус маъмурлари билан таниш — икки ўртада воситачиликни адолатли йўлга қўйиши мумкин. Иккинчидан, ана шу алоқаларни йўлга қўйиб, пристан ҳудудида жойлашганидан фойдаланиб, Хонқада саноат корхоналари барпо қилишга, савдо-социқни ривожлантиришга хизмат қилади.

Хоннинг мўлжали тўғри чиқди. Шу даврда Хонқа савдо ва хунармандчилик марказига айланди. 1890—1990 йилларда Аваз Ниёзбой, Нажмиддинбой, Абдулла

Гавдонбой, Култалибой рус савдогар-саноатчилари билан ҳамкорликда Хонқага пахта тозалаш заводи, тери ошлайдиган кўн корхонаси ва мева қуритиш масканлари очинди.

1901 йилда Муҳаммад Хонқага ҳоким бўлгач, биринчи қилган иши бозорларда нарх-навонинг қатъий назорат қилинишини таъминлашдан иборат бўлди. Ҳар бир элат, қишлоққа борди, элбошилар, юрт оқсоқоллари билан учрашди. Айни пайтда отаси даврида бошланган — саноат корхоналари қуриш ишларига асосий эътиборни қаратди. Қисқа фурсатда Хонқада олти пахта заводи ва яна битта кўн заводи ишга туширилди. Натижада деҳқонлар етиштирган пахта ҳосилини қайта ишлаш, тайёр тола ҳолида дарё орқали Россия шаҳарларига жўнатиш, эвазига зарур моллар, мўмай даромад олиш мумкин бўлди. Кўн заводида эса алоҳида мавжуд чорва молларининг териларини ошлаб, рус савдогарларига сотиш, бунинг эвазига техника янгиликларини, бирламчи истеъмол товарларини келтириш мумкин эди.

Дурғадикда ипак матолар, қалъа атрофида эса бўз, чит тўқиш, уларга гул босиш, кўнчилик билан оила тебратадиган ҳунармандлар элатлари пайдо бўлди. Уша пайтда Хонқада йигирма беш минг нафар аҳоли яшаган. Ҳокимликда 96 масжид мавжуд бўлган. Ҳокимлик ихтиёридаги улус қўлида ўн икки минг таноб экиладиган ва ўн беш минг таноб қўриқ ерлар бор эди. Шу майдонларнинг уч минг олти юз танобига буғдой, икки минг танобига жўхори, уч минг танобига чигит экилган. Бундан ташқари, аҳоли эҳтиёжи учун зарур бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари меъёрида экилган. Шу боисдан Хонқа бозори тўкин, нисбатан арзончилик муқим эди. Бунда, албатта ҳокимнинг хизматлари катта бўлди. У ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун бир қатор ишларни амалга оширди. Заҳкашлар қазиш, сув йўлларини табиий шароитга қараб тўғрилаш — ерларнинг ҳосилдорлигини оширишда катта роль ўйнайди...

«Энди тахтга ким ўтиради? Бошлаган, амалга ошираётган эзгу ишлари нима бўлади? Ферузшоҳнинг қайси ўғли ворисликка лойиқ? Ҳеч бўлмаганда ўзининг сеvimли касбида ишлаш насиб қилармикан? Хивани қирқ етти йил сўраган Мадримхон юритаётган юрт тинчлиги сиёсати давом этадими? Урусиянинг ўзида ҳам нотинчлик, қандайдир инқилобий тўдалар империяда

безовталиклар туғдиришмоқда. Булар эртага узоқ юртимизга қай бир кўринишда етиб келмайди, деб айтиб бўладими?»

...Муҳаммад хаёллари билан бўлиб пойтахтга қандай етиб келганини билмай қолди. Отини карвонсаройда қолдириб, Қўҳна Аркка етиб борганида аркони давлат, Оноқ ҳокими Бўзжон баҳодир, Шоҳобод ҳокими Абдулла Оталиқ, Урганч ҳокими Абдурахимбой, Бешариқ ҳокими Шоҳмуродбой, Янгиариқ ҳокими Қурбонбобо шу ерда эдилар. Муҳаммад билан кетма-кет Ҳазорасп ҳокими Абдурахимбой ҳам Аркка кириб, бир четда қўл қовуштириб турди. Ҳаммининг юз-кўзида қайғу. Сарой мулозимларининг оҳиста юришлари бу сокинликка тағинда ваҳима ва сирлилик бағишларди.

Эртаси куни мотамга Жуманиёз маҳрам, Хўжайли ҳокими Авазбек хўжа, Қўҳна Урганч ҳокими Шихназарбой, Қўнғирот ҳокими Қутлимуродбой, Илонли ҳокими Бобо девонлар ҳам етиб келдилар. Қўҳна Арк атрофини Нуржон баҳодир бошлиқ навкарлар, Петро-Александровскдан зудлик билан чақирилган ўрус аскарлари сақлаб туришар, Ферузшоҳ ўрнига янги хон тайинлаш маросими ана шундай ўтарди.

Барча тўралар, уламо ва фузало, юрт ҳокимлари жам бўлгач, Вазири акбар Исломхўжа кичик машварат чақирди ва Мадримхон ҳазратлари Саййид Асфандиёр тўрани ўз ўрнига валиаҳд деб эълон қилганликларини билдирди. Барча қуллик қилганича, янги хонни қутлай бошлади...

Икки кундан сўнг Мадримхон жасади солинган тобутни оламон қўлма-қўл қилганича хоннинг ўзи қурдирган Муҳаммад Раҳимхон Соний мадрасаси саҳнига олиб кирдилар. Қози Муҳаммад Салим охун бошлиқ уламо жаноза намозини ўқиди. Ундан сўнг тамоми беклар, уламолар, қора халқ мийитнинг изидан иморатга бориб Ҳазрат Саййид Моҳи Рўйи жаҳон шарафига бино қилинган қуббаи олийдаги мозорга жойладилар...

Жаноза намози, дафн маросимидан сўнг янги хон Асфандиёр хонлиқнинг узоқ яқин қалъа, шаҳарларидан келмиш барча ҳокимларни тўплаб кичик бир йиғин ўтказди. Йиғинда Вазири акбар Исломхўжа ҳам ҳозир бўлиб, асосан бир масала — аҳли ҳалойиқ олдида Саййид Муҳаммад Раҳимхон Сонийнинг вафот топгани ва унинг ўрнига шаҳзода Асфандиёр тўра хон деб эълон қилинганини етказиш, эл улусда осойишталикни сақлаш

кўрилиб, барчага қалъаларга қайтишга рухсат берилди...

Муҳаммад ҳожи Хонқага қайтаркан, қачондир Петро-Александровскда бирга ўқиган шаҳзода Асфандиёр билан келажакда муносабатлари қандай кечиши, эл-юрт бу янгиликни қандай қабул қилишини ўз фикр доирасидан ўтказди. «Асфандиёр жоҳил киши, аркони давлат билан тил топишиб кета олиши қийин. Маишатга, аёлларга ўчлиги яна бир балолар! Юрт вайрон, улус ҳароб бўлмасайди?... Яхшиямки, қайнотаси бўлмиш оқил инсон Саййид Исломхўжа ҳазратлари Вазири акбардурлар. У кишининг сайъи ҳаракатлари ила хонликда кўп хайрлик ишлар қилинмиш. Чор Русияси маъмурлари билан танишлиги, рус тилини билиши, янгиликка ўчлиги унинг обрўсини ҳали Феруз ҳаётлигидаёқ эл орасида машҳур қилганди. Ёш, шуҳратпараст хон буни истайдими, ёлғиз ўзи соҳибқиронлик даъво қиладими? Ким билади? Ишқилиб, юрт тинчлигини берсин...»

Орадан кўп ўтмади — Муҳаммад ҳожининг Асфандиёр тўғрисида шубҳа билан юритмиш фикрлари тўғри чиқди — хонликда техника янгиликлари тараққиёт намуналарини келтираётган, Хивада касалхона, дорихона, телеграф бинолари қурилишида бош-қош бўлган, юрт равнақи учун кўп хизматлар қилган ислоҳотчи инсон Саййид Исломхўжа ҳазратлари 1913 йили ваҳшийларча ўлдирилди. Исломхўжа Муҳаммад ҳожига Хонқада янги заводлар, саноат корхоналари қуриш, уларда ишлаб чиқиладиган тайёр маҳсулотларни Россияга олиб бориб сотиш, мубораза асосида асбоб-ускуналар келтиришни неча марта маслаҳат берган, ҳатто бир неча марта Хивага келган рус саноатчилари билан таниш-тирган киши эди...

Исломхўжанинг дафн маросимидан сўнг эл орасида «Вазири акбар ўз куёви буйруғига кўра Қурбонбой бўзчи отлиқ жиноятчи томонидан сўйилгани» ҳақида гап-сўзлар оралаб қолди. Биров ишонди, биров ишонмади. Аммо Муҳаммад Асфандиёрни бошқалардан кўра яхшироқ билгани, жаҳли чиққанда туққанини ҳам аямаслик феъли борлигига толиблик пайтида гувоҳ бўлганидан бу узунқулоқ миш-мишларда озроқ бўлсада ҳақиқат борлигига ишонди...

...Муҳаммаднинг Феруз ва Асфандиёр даврида ўн тўққиз йил Хонқа ҳокими бўлиши — бутун бир ҳудудда сезиларли из қолдирди. Хонқа барча томондан бошқа

бекликларга ўрнатилган бўларли даражада ривож топди, деҳқончилик мисли кўрилмаган қиёсда ривожланди, ҳунармандчилик ибтидоий қиёфадан жаҳон тараққиёти янгиликлари билан бойиди, бир қатор меъморий иншоотлар барпо қилинди, мазорлар, муқаддас қадамжолар ободонлаштирилди...

Замондошлари, Хивага кўплаб ташриф буюрган рус маъмурлари, сайёҳларнинг аксари Муҳаммад ҳожи билан учрашган, у киши ҳақида қизиқ маълумотларни ёзиб қолдиришган. Рус олими А. Самойловичнинг ёзиб қолдиришича, «Муҳаммад ҳожи Аминадинов Россия ва чет эллардаги сиёсий воқеаларни тўла тушуниб етган, ўз уйини европача услубда жиҳозлаган, анжомлар билан безаган, фарзандларига замонавий тарбия беришга қизиқадиган дониш киши эди».

Муҳаммад ҳожи Тошкент, Москва, Санкт-Петербург, Қозон, Боқчасарой, Уфа ва Боку шаҳарларида нашр қилинган турли газета-журналларни доимий равишда олиб турган. Жаҳонда, айниқса Россияда рўй бераётган сиёсий воқеалар, инқилобий ҳаракатлардан ҳам хабардор бўлган. У 1919 йилнинг илк ёзида Қрим санаторияларидан бирида анча муддат дам олади ва бу даврда унинг ўша пайтда Қофқазда машҳур бўлган жадидчилик ҳаракати намояндалари, жадидларнинг маънавий отаси — Исмоил Гаспарали издошлари билан учрашгани ҳақида хабарлар бор. Бу фаразими яна шу мисоллар исботлайдики, унинг ҳокимлик фаолияти, қилаётган эзгу ишлари, маърифатга қизиқиши, маорифга катта эътибор бериши ўз оиласи мисолида, фарзандлари тарбиясида яна бир қарра тасдиқлайди.

Асфандиёр билан ораларидаги муносабат ҳамма вақт сип-силлиқ кечавермади. Асфандиёр Муҳаммадга ўша Петро-Александровск қалъасида ўқиган пайтларида ўз қобилияти билан рус маъмурлари эътиборига тушганига, ҳорижда ўқиганига ҳасад кўзи билан қаради. Аммо, уни вазифасидан озод қилишга қўли калталиқ қиларди. Муҳаммад хонликни ҳар томонлама назорат қилиб турадиган Амударё бўлими маъмурларининг барчаси билан яхши таниш, рус маъмурлари унинг отасининг хизматларини юқори баҳолашар, унутишмасди....

«Хонқа тарихи» номли рисолада Муҳаммад ҳоким билан боғлиқ бир воқеа тилга олинади: «1916 йил ўрта-

ларида Хонқа туманидан Назира ва Ниёзжон исмли қизларнинг барчаси яширинадилар. Одамлар орасида Хонқага хоннинг «қиз излар» мўғирдак араваси келармиш, деган миш-мишлар оралайди. Бундан чўчиган, орномуслари паймол бўлишидан ор қилган эл оқсоқоллари тўпланиб, Муҳаммадга арз қиладилар. Ҳоким бу хабарни эшитиб, Амударё бўлими бошлиғи полковник Колесовскийга мактуб жўнатади. Шундан сўнг воқеалар бундай кечади: «зудлик билан етиб келган аскарлар хонқалик мард бир гуруҳ йигитлар билан Тирмиз кўли бўйида Хивадан келаётган «қўшмачилик араваси»нинг йўлини тўсадилар. Аравадаги хон қўшмачилари ва уларни сақлаб келаётган бир гуруҳ навкарлар ўртада низо чиққан пайтда оқибати ёмон бўлишини сезиб орқага қайтишга мажбур бўладилар...»

Ўз ҳокимининг бу «қилиғи»ни хон, албатта, кечира олмаган, лекин бирон чора ҳам кўролмаган. Бу пайтда хоннинг аҳволи танг, ёвмутлар сардори Қурбон Мамед сардор — Жунаидхон Бадркент томондан тез-тез исён кўтараётгани, 1916 йил февралдаги Хива исёни Асфандиёрни чўчитиб қўйганди. Ўшанда Тўрткўлдан рус аскарлари ёрдамга келмаганида Жунаидхон уни омон қўймасди...

Бунинг устига биринчи жаҳон уруши Россия ичкарисини ва мустамлака ўлкаларда ҳам оддий халқ ҳолини ҳийла танг қилиб қўйди. «Фронтга ёрдам» деб номланган кампания ҳаммининг силласини қуритди. Бу жараёнда бир гуруҳ қаллоблар — шу жумладан рус маъмурлари, ҳарбий бошлиқлар ва хон халқни талаш билан машғул бўлдилар. Рус тарихчиларининг ёзишларича, ўша йилларда Асфандиёрнинг очкўзлиги, манфаатпарастлиги туфайли хонликдан бир неча миллион сўм алдов йўли билан олинган. Бу пулларнинг бир қисми Асфандиёрнинг маишатида сарфланади...

Хонлик марказида содир бўлаётган ана шундай воқеалардан Муҳаммад ҳожи хабардор эди. Худди шугина унинг ҳаётини сақлаб қолган бўлиши мумкин. Тили қисик хон бу жинойтларини Муҳаммад рус маъмурларига етказиши, керак бўлса исёнкор халқ томига ўтиб, улусни хонга қарши кўтариши мумкин эди-да. Табиатан тўғри сўз, иймонли Муҳаммад бошқача йўл тутолмасди...

Маишатга муккасидан кетган хон 1918 йил 30 октябрда туркманлар томонидан қатл қилинди. Унинг

ўрнига Саййид Абдулла тахтга ўтирди. Лекин, давр ўтаётганди — янги замонларнинг қонли иси келарди...

Биз Муҳаммадни 1920 йилга довур — инқилобий ҳаракатлар давригача ўз вазифасида юрт учун, улус учун ҳалол хизмат қилаётган киши қиёфасида кўрамиз...

СУРОН ВА ҚИРОН

...Хоразм нотинч бўлиб қолди. Хонлик ўзининг минг йиллик тарихида кўрмаган, гувоҳ бўлмаган ўзгаришлар остонасига келиб қолганди. Амалдорларнинг беҳисоб зўраки солиқлари ва беадад зулми кетма-кет халқ ғалаёнлари кўтарилишига олиб келди. Икки томонлама зулм остида эзилган, Головачёв ва Талкин қирғинларини бошдан кечирган ёвмут туркманлари қўлига қурол олдилар. Эрки ўзида бўлмаган, оқ подшоҳнинг содиқ қулига айланган Хива хони кунаро илвираб, нуфузини йўқотаётганди.

Давр улкан ўзгаришлардан дарак берарди. Нимадир бўлиши керак эди. Норозилик исёнлари охир оқибатда миллий-озодлик ҳаракатининг улкан вакили Жунаидхон шахсини шакллантирди, сиёсат майдонига олиб чиқди. Хонликнинг қоқ марказида эса ўз сафига ўқимишли ёшларни, бой-бадавлат хонадонларнинг фарзандларини бирлаштирган «Ёш хиваликлар» ташкилоти юзага келди.

Петрограддаги давлат тўнтариши сиёсий вазиятни тезлаштирди ва тамоман чалкаштириб юборди. Умр бўйи хон ҳукми остида иш кўрган ҳокимларнинг аксари юрт норозилиги беҳуда эмаслигини вақтида тушуниб етиб, иккиланиб қолдилар. Улар ё янгича тузумни — инқилобни тан олишлари ёки ўз маслакларидан қолиб, сиёсий майдондан кетишлари керак эди. Сиёсий майдондан кетиш алгов-далғов замонда жисмоний ўлим билан баробар эди...

Муҳаммад ҳожи дунёвий сиёсатдан бохабар, жадидларнинг адабиётлари билан яхши таниш киши сифатида биринчи йўлни танлади — инқилобни тан олди, Петроградда хоқон алмашишидан фойдаланиб, босқинчилик ниқобини вақтинча большевой қиёфасига ўзгартган кишилар сафига ўтиб, сиёсий мустақиллик талаб қилиб уруш бошлаган Жунаидхонга қарши тарафда туради.

1920 йилнинг 2 февралда Хивада хонлик тугатилди,

ҳокимият шўролар қўлига ўтди. Аслида узоқ юртдаги «сохта инқилоб» экспорт қилинди. Номига Хоразм Халқ Республикаси тузилди. Уни мустақил сифатида Россия тан олди. Муҳаммад ва унга маслакдош бўлган янги сиёсий кучлар — ёш хеваликлар бунга ишонишган. Янгича тузум, янгича давлат қурамыз, деб ишонишган ва садоқат билан янги республика учун хизмат қилганлар.

Хоразм халқ республикаси тузилганининг дастлабки даврида жойлардаги маъмурий бошқарув тизилмалари эскичасига қолаверди. Ғоя ва шиорлар ўзгарди, холос. Муҳаммад Хонқада ҳокимлик фаолиятини давом қилдираверди. Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Биринчидан, Муҳаммад хорижда таълим кўрган, дунё янгиликларидан хабардор, ўқимишли одам. Хонқада унинг ўрнини босадиган кишининг ўзи йўқ. Иккинчидан, унинг оддий халқ орасида обрўси бағоят баланд эдики, вазифасидан олиб ташлаш, халқпарвар тузум яратамиз, деб бонг ураётган инқилобчиларнинг Хонқада нуфузини тушириб юбориши мумкин эди. Халқ Муҳаммаддан ёмонлик кўрмаганди, уни ҳимоя қилиши ва ҳатто қўлига қурол олиши ҳеч гап эмасди...

Масаланинг яна бир томони борки, янги Хоразм давлати тепасида турган кишиларнинг деярли барчаси хон замонасида катта-кичик лавозимларни эгаллаган кишилар, асосан бой-бадавлат хонадонларнинг фарзандлари эдилар. Ўтиш даврида маълум муддатда «эски»ларнинг ўз ўрнида қолишлари табиий ҳол саналади.

1921 йилда Умумхоразм Советларининг II қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой қарорига мувофиқ деҳқончилик вазирлиги қошида тўққиз кишидан иборат марказий ирригация бошқармаси тузилди. Бу бошқармага етук мутахассис, шу соҳанинг ягона билимдони — муроб Муҳаммад Аминаддинов бошлиқ этиб тайинланди.

Вазият оғир, ўзаро низолар, биродаркушлик уруши, сиёсий бўҳронлар иқтисодни, қишлоқ хўжалигини издан чиқарган, экилмай қолган майдонлар шўрлаб, дарё ва ариқлардаги сув назорати пасайиб кетганди. Шу боисдан бошқарма тавсиясига биноан сув таъминотини йўлга солиш учун умумхалқ сафарбарлиги эълон қилинади. 1922 йилдаги қазув ва дарёга ҳимоя дамбалари кўтариш сафарбарлигида тўрт минг беш юз киши қатнашгани архив ҳужжатларида қайд қилинган. Улар Ҳазораспдан Хўжайлигача бўлган 220 километр масофадаги

барча ариқларнинг тўғонларини қайта мустаҳкамлаб, ботил бўлган ўзанларни қазилган.

Шу ўринда минг йиллик кўҳна анъанага эга бўлган хоразмча «бегор» ҳақида озроқ маълумот беришимизга тўғри келади. Тирикчиликнинг бош манбаи — оқар сув ҳисобланган Хоразмда сув тармоқлари яратиш, мавжудларини бир маромда сақлашнинг ўзига хос тартиб-қоидалари неча асрлар давомида шаклланган. Хонликда Наврўз байрами арафасида барча ариқларни тозалаш учун қазув ёки «бегор» эълон қилинган. Хива хонининг ўзи Полвонёп ва Шоҳобод каналлари қазувига шахсан бошчилик қилган. Хиванинг казо-казо уламолари фотиҳа ўқиб, «оқ йўл» тилагач, хоннинг ўзи ариқ ичига тушиб, белкурак олиб биринчи бўлиб тупроқни ташқарига отган. Сўнгра эпчилроқ қазувчилардан бириси келиб, хоннинг қўлидаги белкуракни олиб, қазувни давом эттирган. Бу хизмати учун ўша қазувчи шу йиллик «бегор»дан озод қилиниб, уйига қайтишига рухсат берилган.

Қазув баҳор ва куз ойларида ўтказилиб, вояга етган эркак учун ўша муддатда ўн икки кун ишлаб бериш мажбурий саналган. Бу хашар бойга ҳам, камбағалга ҳам тенг ҳисобланган. Ҳатто бу ишда қатнашишдан хон ҳам расман озод бўлмаган. Шу боисдан халқ орасида ўша даврлардан қолган бир матал ҳамон юради: «Тенглик — бир мазорда, бир бегорда!»

Айрим рус мутахассислари хонликда мавжуд ариқ, сув ўзанларини ҳар йили бир қайта тозалаш учун камида бир миллион ишчи кучи зарур бўлади, деб ҳисоблашган. Аслида ўша пайтда хонлик ҳудудида ярим миллиондан кўпроқ одам яшаган, холос. Қазувга эса камида икки юз минг нафарга яқин одам жалб қилинган йиллари бўлган...

Алғов-далғов замонларда ботил бўлган ариқларни тез муддатда қайта қазилш ва сув таъминотини яхшилаш салкам икки йил давомида Муҳаммаднинг бирдан-бир иши бўлди. Теваракда рўй бераётган ўзгаришлар, сиёсий вазият уни қизиқтирмади. Ҳар қандай тузумда, ҳар қандай замонда тирикчилиги сув билан боғлиқ бўлган юртда у ўз вазифасини ҳалол ва виждонан бажариши керак. Шунда одамларга, юртга нафи тегади.

Қисқа фурсатда сув таъминотини йўлга қўйишга раҳбарлик қилгани унинг Хоразмнинг «Меҳнат ордени» билан тақдирланганида ҳам кўринади.

1925 йилга келиб, сохта давлат — Хоразм вилоят мақомида янгидан ташкил қилинган «иттифоқ республика»ларидан бирига қўшиб юборилди. Шу даврга келиб барча ер, сув йўллари, иншоотлари давлат мулки, деб эълон қилинди.

Вилоятда сув масаласи билан махсус шуғулланувчи ташкилот «Упрадис» тузилди ва Муҳаммад унга бош муҳандис этиб тайинланди.

Вилоятдаги барча ер майдонлари оқар ўзанлардан чиғирлар орқали сув олиб, суғорилишга мослаштирилганди. Бир чиғирнинг айланасида 32 дона дигир (кўза) бўлиб, бир дақиқада 432 литр миқдордаги сувни паст ўзандан исталган баланд солмаларга кўтариб бера олган. Чиғирларга эса одатда иш ҳайвонлари — туя, от, эшак, ҳўкиз қўшилган. Тезоқар жойларда сувнинг кучи билан чиғир табиий равишда ҳаракатлантирилган.

Янги тузум эндиликда қадимий бегорни ҳам ўз қонунларига бўйсундирди. Вилоят ижрония қўмитаси буйруғи билан эълон қилинган қазув кеч кузда бошланиб, токи эрта баҳоргача бутун қиш давомида тўхтовсиз олиб бориладиган бўлди. Янги қонунга кўра ҳар ўн таноб ер ҳисобидан бир нафар қазувчи ўттиз иш кунига қазувга бориши шарт эди. Ҳатто атиги бир таноб ери бўлган кичик хонадон ҳам бир қазувчини бегорга юборишга мажбур бўлган. Бундан ташқари, ҳар бир хонадон эгаси миробларнинг сарф-харажатлари учун икки тийин ҳақ тўлашлари лозим бўларди.

Архив ҳужжатларида 1928 йил октябридан токи 1929 йилнинг октябригача биргина Хонқа арнанинг ички ва ташқи қазуви учун 522262 иш куни (арава куни) бажарилгани қайд қилинган. Ҳар бир таноб ерни йил бўйи суғориш учун 17 сўмдан харажат қилинган.

1930 йилларга келиб «Средазгипровод» маҳкамаси Жанубий Хоразмнинг 100 минг гектар ерини қишлоқ хўжалиги оборотига киритишни кўзлаган лойиҳа ишлаб чиқди ва уни амалга ошириш ҳаракатини бошлади.

Мазкур ташкилотдаги фидокорона меҳнатлари учун, Хоразмда сув таъминотини изчил йўлга қўйишдаги шахсий ҳиссаси учун Ленин ордени билан мукофотланган Муҳаммад ҳожи Аминаддиновга бу янги лойиҳа ижросида ишлаш насиб қилмади. 1930 йилда у мазкур ташкилотдан бўшаб, яна тагин қачонлардир таваллуд топган, ширин болалиги ўтган дарёнинг ўнг қирғоғига кўчиб кетди.

Архив ҳужжатларида мироб Муҳаммаднинг йирик лавозимни нима учун тарк этгани ҳақида аниқ бир маълумот сақланмаган. Аммо, кейинчалик содир бўлаган воқеалар кўрсатадики, у бу ишдан ўз ихтиёри билан кетмаган. Уни кетказишган. Бу пайтга келиб, узоқ Москвада инқилоб доҳийларининг мансаб талашчилари, бир-бирларини бўғизлашлари бошланган, унинг таъсири ҳатто Хоразмдек узоқ ўлкаларга ҳам етиб келганди. Қачонлардир «хон боболар»га қилган хизматларини «ногахон» эслаб қолишган» ва уни вазифасидан силлиққина бўшатиб, гадейтопмас узоқ қишлоққа сургун қилишган. Буни 1930—34 йилларда Шобоз туманидаги «Истамас», Тўрткўл туманидаги «Қорaxon»қишлоқларида оддий мироб бўлиб ишлаганининг ўзиёқ яққол кўрсатади. Уша пайтда вилоятнинг оддий қишлоқлари у ёқда турсин, бутун-бутун туманларида бирор ихтисослиги бўлмаган кишилар мироб вазифасида ишлаганлар. Четдан келган, бошқа миллат вакиллари инобатга олмаганда Муҳаммад Аминаддинов ўттизинчи йилларда ҳам воҳада сув хўжалиги бўйича ягона мутахассис бўлган маҳаллий миллат вакили эди.

Хоразмда халқ тилида қадим-қадимдан «дегиш» деган сув балоси борки, 1934 йил баҳорида у яна хавф солди. Ана ўшанда «мана мен» деган мутахассислар табиий офат олдида ожиз қолиб, қўлларидан келгани бутун аҳолини, техникани қирғоққа тўплашдан бошқача чора тополмадилар. Ушанда кимдир «машҳур мироб Муҳаммад ҳожибобо борлигини» эслаб қолди. Сўраб суриштириб, ниҳоят уни Тўрткўлдан топиб келишди...

Дегиш пайтида Муҳаммад миробнинг ақлирасолик билан иш тутганини ҳикоя қилишдан олдин мазкур сув офати ҳақида маълумот бериб ўтсак.

Шу ўринда хоразмлик машҳур мироб Хударган ота Холлиев сўзларини тўла келтирамиз: «Дегиш — моҳиятан Амударё типидagi дарёлар, улар сув режимининг характери, тупроқ таркиби, қирғоқларнинг мустаҳкамлик даражасига кўра табиий ҳодисадир. Бу ҳодисани бир пайтнинг ўзида ҳам фойдали, ҳам зарарли деб аташ мумкин. Гап шундаки, дегиш қирғоқнинг ҳимоя дамбаларига, гидротехника иншоотларига, каналлар, кўрфазлар ва шаҳарларга (масалан Тўрткўлга) катта зарар келтиради. Айни пайтда дегиш туфайли дарё қирғоқ ва оролларда жуда катта миқдордаги янги ерларни вужудга келтирадигани, уларни бир-икки йилдан сўнг

ўзлаштириш ва қишлоқ хўжалиги оборотига киритиш мумкин.

Дегиш ҳодисасининг рўй бериши дарё миграциясига — ўнг ёки сўл томонга сурилишга сабаб бўлади.

Дегиш бўш қумлоқ — гил ерлардан ўтувчи дарё сувининг нотекис ҳаракати туфайли содир бўлади. Бу нотекис ҳаракат эса дарё қирғоғининг конфигурацияси ва асосий оқимнинг ўзига хос ҳаракатидан келиб чиқади.

Дегиш уч хил кўринишда — «ювиб кетувчи», «пармаловчи» ва «аралаш» типига содир бўлади. Ювиб кетувчи дегиш анча осойишта кечиб, қирғоқни аста-секин емира боради. Дегишнинг бу тури бир кеча-кундуз давомида ўн метргача қирғоқни ювиб кетиши мумкин.

Пармаловчи дегиш сувнинг гирдоб тарзида шиддат билан айланиши тарзида кечади. Гирдоб қирғоқларни ўпқонсимон шаклда ўйиб ташлайди. Упқонларнинг чуқурлиги 15—30 метр атрофида бўлади. Бундай кўринишдаги дегиш бир кеча-кундузда қирғоқнинг 20—100 метр ва ҳатто ундан ҳам узунроқ қисмини ювиб кетиши мумкин. Дегиш жуда катта миқдордаги ўпирилган тупроқни оқизиб юборади ва унинг шовқини олис-олис-лардан ҳам эшитилиб туради.

Дегишнинг аралаш турида ювиб кетувчи дегиш пармаловчи турига айланади ёки аксинча бўлади. Қирғоқнинг чуқурлиги суткасига бир неча бор ўзгаради. Дарё оқими гоҳ пўртанага айланади, гоҳ сокин тус олади. Дегиш турли-туман сабаблар натижасида, асосан, дарёнинг асосий оқими ўз ўрнини ўзгартириш оқибатида тиниши мумкин.

Дегиш пайтида сувнинг лойқалиги нормадагидан икки-уч баробар ошиб кетади. Бу лойқанинг бир қисми дарё тубига чўкади, қолган қисми қирғоқларга ўтириб қолади, оролларнинг кенгайишига сабабчи бўлади. Албатта, унинг маълум қисми далаларга, Оролга бориб қуйилади. Дегиш натижасида дарёнинг сафдан чиқиб қолган қисми кичик кўлга — маҳаллий тил билан айтганда «қолган дарё»га айланади ва унинг усти икки-уч йилда қурийд, орадан яна икки-уч йил ўтгач, бу ерни ўзлаштириш мумкин. Қолган дарёлар ўрнида бўлиқ ва ҳосилдор ерлар шу тариқа вужудга келади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, дегишга учраган олдинги жойлар дегишнинг қайта шу жойда айнан такрорланишига тўсқинлик қилади.

Дегишнинг яқин ўтмишдаги «ижодий фаолияти»дан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ўтган асрнинг охирларида дегиш ҳозирги Урганч тумани ҳудудининг қарийб ярмини ювиб кетган, Охунбобо қабристонига жойлашган ерларгача етиб келган эди. Асримизнинг йигирманчи йилларида қирғоқдан ўн километр узоқликда жойлашган Қорақалпоғистоннинг аввалги маркази ҳисобланган Тўрткўл шаҳри дегишдан катта зарар кўрди. 1935 йилдан бошлаб дарё шаҳарнинг қоқ ўртасидан оқа бошлади. 1937 йилга келиб шаҳар бутунлай дарё остида қолди ва бошқа ўринда қайтадан бунёд этилди.

Қипчоқ тумани марказидан юқорида, Қангли каналининг бош қисмида бўлиб ўтган дегиш жуда кам учрайдиган дегиш турларидан эди. Бунда ҳар икки қирғоқ ҳам ювилиб кетган. Дарёда иккита кучли оқим вужудга келиб, улар дарё ўртасида тўқнашган, натижада баландлиги бир метрга борадиган, айланаси 300—500 метрча ўпқон бўлган. Сув юзида қалқиб юрган ҳамма нарсани гирдоб шиддат билан дарё тубига тортди кетган. Дарё қирғоқларининг бир кеча-кундузда ювилиб кетиши 200—300 метргача борган. Дегишнинг «ёвузлиги» ва «олийжаноблиги» ҳақидаги фикрларни хулосалаб, шуни айтиш керакки, «Амударё муттасил дегиш таъсирида бўларди».¹

Академик Яҳё Ғуломов «Хоразмнинг суғорилиши тарихи» номли машҳур асарида дарёда рўй берган, ўзи гувоҳ бўлган дегиш ҳақида жуда қизиқарли ҳикоя қилган. Яна шуни айтиш лозимки, Абу Райҳон Беруний ҳам янги минг йиллик бошламасида рўй берган ва Шоҳ Аббос қалъасини ўз домига тортган даҳшатли дегиш ҳақида ёзиб қолдирган. Беруний хоразмшоҳларнинг улкан, меъморий кошонаси бир неча дақиқа ичида дарёга ем бўлганига шахсан гувоҳ бўлган.

Ўттизинчи йилларда Хоразмда дегишга қарши курашувчи махсус «Дегишстрой» ташкилоти тузилгани беҳуда эмас.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор, Хоразмнинг кекса миробларидан бири 84 ёшли Аюп Авенесов шундай хотирлайди: «Ҳожибой миробни 1934 йил февралда Гурлан туманининг Чўболончи қишлоғида кўр-

¹ Ҳ. Ҳоллнез. «Сув — ҳаёт қўшиғи», Тошкент, «Ўзбекистон» 1984 йил.

ган эдим. Мен умримда дарёнинг бундай «телбалиги»ни кўп марта кўрдим. Энг даҳшатлилари эса 1934 йилги вақш қаҳрли келган 1969 йилги дегиш — тошқинлар бўлди. Ушанда Чўболончига ўн мингдан зиёд ҳашарчи ва мавжуд барча техника жамланганди. Одамлар дарё ёқалаб, бел, кетмон кўтариб, беҳуда кезишар, бу тошқинга чора топишдан ожиз эдилар...

Муҳаммад миробнинг ақлу заковати ва топқирлигидан муз тоғи билан тўла қопланган Амударё бир ҳафта ичида жиловланди. У кишининг таклифи билан аэропланлардан уюм-уюм муз устига бомба ташланди, сўнгра сим ва арқонлардан махсус тўр ясаиб, дарё суви ўпириб кетган қирғоққа йўғон қозиқлар қоқтириб шох-шабба, қопланган сомон, похол ва тош-тупроқ ташланиб сув йўли тўсилди. Натижада иссиқ уйларида хашарга ҳайдалган ўн мингга яқин киши қаҳратон совуқ қаҳридан қутилиб, тагин уйларига қайтиб кетдилар...

Ҳожи бобо кечагидек кўз ўнгимда. Баланд бўйли, оқ мағиздан келган, хушсурат киши эди. Кейинроқ эшитдикки, шундай ишбилармон, тенгсиз миробни «халқ душмани» сифатида қамоққа олишибди...»

1934 йилда содир бўлган бу ваҳимали дегиш ва тошқин иштирокчиси, Хонқа туманидаги Қорамози қишлоғилик Абдулла бобо Мадаминов шундай хотирлайди: «Дарё тошқини — хоразмликлар учун ота мерос ҳалокат. Оталаримиз бу офат 1890, 1892, 1904, 1907, 1909 йилларда Хонқани ва Тўрткўлни вайрон қилганини ваҳима билан сўзлаб беришарди. Камина 1934 йилда рўй берган Гурландаги сув тошқинини ўз кўзим билан кўриб, иймон келтирганман...

Уша йили аввал бошда Хазораспни, кейинроқ эса Гурланни, Эшинжиронни сув босди. Тошқинга қарши тузилган штабга Жума Оташев бошлиқ қилиб тайинланганди. Офатга қарши курашиш учун жўнатилган минглаб одамлар аёзли совуқда туни билан олов ёқиб, ваҳима ичида ўтирардилар. Чўболончиларнинг бошпана бўладиган кулбаси борми, молхона қўраси ва ҳатто мазористони борми одамларга совуқдан вақтинча «ётоқ» вазифасини ўтади. Бир кун эл орасида «Ҳожибой мироб келганмиш», деган гаплар тарқалди. Ушанда олтмишларидан ошиб қолган бу тадбиркор инсон узун тераклар ва симёғочлардан қозиқлар тайёрлатди, сим аралаш узун арқонлардан «тўр» тўқиттирди. 60—70

метрлар чамаси сув уриб кетган қирғоқ шу тариқа бир ҳафтада тамом беркитилди. Ҳожибой мироб ўшанда «варт» деган қадим боболар усулини қўллаган экан...

Энди буларни ўйласам, кулгим қистайди. Негаки, «мана мен» деган сув «алломалари» тошқинни барта- раф этишнинг бирор йўлини тополмай ўн минглаб кишилар, минглаб от-аравани Чўболончига йиғиб, нима қиларларини билмасдан бутун халқни тоза овора қил- ган эдилар. Муҳаммад ҳожи миробни топиб келишгач, тошқин даф қилинди...

Хорижда ўқиган, ўз даврида эл учун кўп эзгу ишлар қилган, миробларнинг пири саналмиш шундай зотни «халқ душмани» деб қамаб, қатл этилишида нафақат сиёсатдонлар, айрим ҳасадгўй кимсалар пинҳона роль ўйнаган бўлсалар ажабмас...»

Муҳаммад ҳожи гарчи кексайган бўлишига қарамас- дан 1934—37 йилларда Тўрткўлдаги «Дегишстрой»да бўлим бошлиғи бўлиб хизмат қилди, ёшларга ўз касби сирларини ўргатди, сув тошқинларининг олдини олиш, дарё дамбаларини мустаҳкамлашда амалий ва назарий билими билан давлатга, жамиятга фойда келтирди...

Аммо, суронли давр ортидан унинг қонли қирони яқинлашиб келаётганди. Кунни кеча янги жамиятни қуришдек машаққатли иш бошида турганлар бир кунда «халқ душманлари»га айланиб қамаларди, отиларди, узоқ Сибирга ҳайдаб кетилаётганди...

Ўз «амалий фаолиятини» «Рақобатлик принципи — бировларнинг енгилиши ва ўлиши, иккинчиларнинг енгиши ва ҳукмронлик қилишидир», деган ноинсоний ақидага қурган Сталин кечаги сафдошларидан қонли қасос олишга киришганди. Бу улкан издиҳомда дунё- нинг олтидан бир ҳудудини ташкил қилган давлатнинг ҳар бир бурчаги, ҳар бир шаҳар-қишлоғи ўтда ёнди, энг оқил, халқпарвар, билимдон кишилар ажал домига ташланди...

...ХХР нинг адлия нозири бўлиб ишлаган Назир Шоликоров 1938 йилда ноҳақдан «халқ душмани» там- гаси билан отиб ташланди...

...ХХРни тузишда фаол иштирок этган зиёли инсон Бобо охун Салимов ўз уйида мелиса ниқобидаги киши- лар томонидан ваҳшиёна ўлдирилди...

СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 4 октябрдаги сайёр сессияси атиги йигирма дақиқа давом этади ва улкан санъаткор, биринчи ўзбек кино-

оператори Худойберган Девонов отишга ҳукм қилинади...

...«Ёш хиваликлар» ташкилотининг бошлиғи ХХР ҳукумати таркибида йирик вазифаларни эгаллаган Полёз ҳожи Юсупов 1936 йилда ўз хонадонида, кекса, касал ҳолида чекистлар ташрифини кутавериб, ваҳимадан ўзига келолмай вафот эди...

...Хоразм вилоят ижроқўм раисининг муовини, яна бир инқилобчи зиёли Машариф Қориев 1937 йилда, ўттиз тўрт ёшида «халқ душмани» сифатида отиб ташланди...

1937 йилнинг 19 октябрга ўтар кечаси «қизил ажал элчилари» Муҳаммад ҳожи Аминаддиновни ҳам йўқлаб келишди. Кекса Ҳожибой бобонинг асаблари, жисмоний қуввати чекистларнинг ҳатто фашистлар қўллашдан ор қилган қийноқ усулларига дош беролмади — у 1938 йилнинг 18 февралда Тошкент шаҳридаги Туясарой қамоқхонасида вафот этди...

Унинг биргина «айби» бор эди — бу «айб» бошқалардан фарқи замонавий билим олгани, хорижда ўқигани, биринчи бўлиб овруповий янгиликларни ўз иш фаолиятига олиб киргани, хонликдаги энг йирик туманда йигирма йилдан ортиқ ҳокимлик қилгани, юрт ободончилиги учун тиним билмагани, янги қурилган шўролар ҳокимиятининг бошида тургани, уларга садоқат билан хизмат қилгани эди...

ОҚҚАН ДАРЁ...

Машойиҳлар тарих такрорланмайди, деб сабоқ берадилар. Эҳтимол, буни улкан миқёсларда чоғиштириб, ҳақ якунига айлантириш мумкиндир. Аммо, шўро иттифоқининг узоқ-яқин етмиш йиллик тарихида маълум шажаралар, инсон тақдирларида шундай такрорланишлар содир бўлдики, булар ўз ўхшашликлари билан машойиҳларнинг қўҳна маталини ёлғонга чиқаришди...

1937 йилнинг 19 октябрга ўтар кечаси Муҳаммад ҳожини «халқ душмани» сифатида ҳибсга олишди. Бутун умрида юрт учун, халқ учун ҳалол хизмат қилган ажойиб инсон сталинча ўлим издиҳомининг одам боласи чидай олмас ваҳшатларига тоб беролмай, қамоқда бандаликни бажо келтирди. Уни барибир, «халқ душмани», «давлат жиноятчиси» сифатида ўлганидан сўнг бўлса-да ҳукм қилишди. Бу тавқи лаънат қизил-

лар даврида бутун бир шажарага сунъий тарзда ёпиштириб қўйилди. Аммо...

1988 йил 7 февраль тунги соат ўн бирларда Тошкентда яшаб, меҳнат қилаётган таниқли жарроҳ Абдулла Худойбергановлар хонадони тинчлигини телефоннинг бевақт жиринглаши бузади. Докторлик ишининг сўнгги таҳлиллари устида ўтирган олим дастакни кўтариб, одатича «Эшитаман...» дейди-ю, беихтиёр нотаниш, қўрқинчли товусдан донг қотади.

— Тельман Хоренович Гдлян деган зотни ҳеч эшитганмисан?

— Ҳа, нима эди?

— Уша одам мен бўламан. Вазир бўлсанг ҳам гўл экансан. Отанг, аканг, укаларинг, опа-сингил ва қариндошларинг азоб чекиб, уйлари ёниб култепага айланиб ётибди-ю, сен бўлсанг келиб бу ўтни ўчириш, чорасини топиш ўрнига Тошкентда маза қилиб юрибсан. Агар жигарларинг сенга қадрли бўлишса тўхтовсиз равишда Урганчга — СССР Прокуратураси тергов гуруҳи жойлашган штабга етиб кел. Йўқса, ўзингдан кўравер...

— Уртоқ Гдлян! Сиз ҳақингизда озроқ эшитганман-у... Лекин, уй қандай қилиб ёнади? Мен Москвага... докторлик... Тушунмадим...

— Келсанг тушунасан. Сенга. Тошкентда яшаб, Москвада докторлик ишини ёқлашни ким қўйибди? Сенга эртага тушки ўн иккигача муҳлат. Келмасанг, ўзингдан кўр!

«Бирпасда баданимни совуқ тер босди. Камзулимни кийиб, ҳужжатларимни чала-чулпа олгунча аэропортга югурдим. Урганчга қандай етиб келганимни билмайман,— деб эслайди Абдулла ака.— Шоҳона безатилган хонада Гдлян билан Иванов ўтирган эканлар. «Гап бундай, ўртоқ вазир,— деб гап бошлади Гдлян,— укаларинг ва қариндошларингни қамоққа олганмиз. Навбат сенга келди».

...Хоразм вилоят прокурорининг муовини, гдлянчи десант аъзоси Титоренко санкцияси бўйича ҳибсга олинган А. Худойбергановни анча муддат қамаб, унга кўп қийноқ берадилар. Ҳар сафар ҳушидан кетгунча калтаклаш, нафсониятига тегиш, ҳақоратлаш бу гуруҳ жаллодларининг одатдаги, севимли машғулоти эди. Терговчилар Абдулла акадан садо чиқавермагач, аввал овқатдан, сўнг эса сувдан тийишади. Очиқ ҳавога ҳафталаб чиқаришмайди.

Хўш, гдлянчилар чангалига тушиб, узоқ вақт азоб-уқубатлар тортган бу зотнинг рисоламиз қаҳрамони Муҳаммад ҳожига не алоқаси бор, дерсиз?

Энди мазкур узоқ жараённинг ҳақли хулосаси бўлиши суд мажлисида ўқилган яна бир ҳужжатни тўла келтирамиз: «...Абдулла Маткаримович Худойбергандон 1936 йилда Тўрткўл шаҳрида оддий хизматчи оиласида туғилди. У 1953 йили ўрта мактабни аъло баҳолар, 1959 йили Тошкент давлат тиббиёт институтини имтиёзли диплом билан битирди. Икки йил Мўйноқ район касалхонасида ишлади. 1961 йилдан 1968 йилгача Нукус шаҳридаги мухтор жумҳурият касалхонасида жарроҳлик бўлими мудири бўлиб, 1969—76 йилларда эса мазкур шифохонанинг бош шифокори вазифасида хизмат қилди. Шу йиллар давомида ўтказган тажрибалари ва илмий хулосаларини тўплаб, тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини олишга мушарраф бўлди. 1976 йил июль ойида Қорақалпоғистон мухтор жумҳурияти соғлиқни сақлаш вазири вазифасига тайинланди. 1981 йилдан 1986 йилгача Ўзбекистон жумҳурияти соғлиқни сақлаш вазири вазифасида ишлади. 1969—1986 йилларда Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Олий кенгашининг депутаты бўлди. А. Худойбергандон юқори лавозимларда ишлаб турганда ҳам жарроҳлик касбини ташламади, изланди.

Бутуниттифоқ хирургия маркази Тошкент филиали директорининг фан бўйича муовини ва катта илмий ходим вазифаларида ишлаганда ҳам у илмий-ижодий фаолнинг билан машғул бўлди, республика, иттифоқ ва жаҳон жарроҳлари анжуманлари, қурултойлари, илмий-амалий конференцияларида фаол қатнашиб, тиббиёт олимлари ҳузурида ҳозирги замон табobati ва жарроҳлик амалиёти мавзуларида маърузалар қилди.

СССР Фан ва техника Давлат комитети таклифи билан «Юрак қафаси хасталикларини аниқлаш (таш-сиҳ қўйиш) ва уни жарроҳлик йўли билан даволаш» мавзусида илмий иш олиб борди...»

Абдулла ака Муҳаммад ҳожининг қизи Жамила бибининг ўғли. Бобоси қамоққа олинган пайтда у икки ёшли чақалоқ эди. Фақат кейинчалик отасининг суҳбатларидан бобоси ҳақида илк бора эшитади, шундай улуринсон, ватан ва эл учун кўп хизматлар қилган кишининг чевараси эканлигидан фахрланиб юради. У илмий ишларини ёзиш, ўрганиш жараёнида айрим тарихий

рисолаларда бобоси ҳақда ёзилган катта-кичик хоти-ларни ўқиди, аммо уларни ошкор этишни давр сиёсати кўтармаслигини билгани учун қалбида пинҳона тутди. 1950—60 йилларда «Хоразм суғорилиши тарихи» номли йирик рисола ёзган машҳур олим Яҳё Фуломов, Хоразм сув йўлларининг сўнгги йиллардаги ривож бора-сида номзодлик ишини ёқлаган Абдулла Сотлиқовлар ўз асарларида бу даврга бағишлаб бутун-бутун боблар ёзишгану, аммо унда Муҳаммад ҳожи Аминаддиновнинг номини келтиришга журъат қилишмаган. Бу даврдаги барча тарихий-илмий рисоаларда Муҳаммад ҳожи Хоразмнинг «номаълум мироби» бўлиб қолаверган...

Ваҳоланки, Амударё бўлимининг бошлиғи, полковник Н. С. Ликошин ўз эсдаликларида шундай деб ёзиб қолдирган: «Хонқа ҳокими Муҳаммад ҳожи ва хивалик савдогар Матвафо Баққоловлар ўзлари яшайдиган ҳовли-уйларни оврупо услубида қурганлар ба ажнабий жиҳозлар билан безаганлар».

Москвада нашр қилинган «Новый Восток» журна-лининг 1923 йил 3-сонида эълон қилинган мақола қуйидагиларни келтирган: «1923 йили Хоразм Халқ Совет Республикасининг коммунист Ҳожибой Аминад-динов етакчилик қилаётган зироатчилик (қишлоқ хў-жалиги) нозирлигида қуйидаги бўлимлар бор: умумий бўлим, хўжалик бўлими, ер тузилиши, сув хўжалиги, тўқай ва кўллар, вақф ерлар ва озик-овқат маҳсулот-лари тайёрлаш.

Вақф бўлими ХҚП Марказий Комитетининг алоҳида назоратида бўлди. Негаки, ушбу масаладаги озгина чекинишлар ҳам қарама-қарши синфлар томонидан катта сиёсий тўқнашувларга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам ушбу бўлим партиянинг ишончли ва жанговар кадрлари билан мустаҳкамланди».

Муҳаммад ҳожи раҳбарлик қилган нозирликнинг янги ташкил бўлган давлатда тутган ўрнини ўша давр-даги қишлоқ хўжалик рақам-кўрсаткичлари ҳам яққол кўрсатади. Бу вақтда воҳада аҳолининг 93,6 фоизи қишлоқ хўжалигида банд бўлган. Аҳолининг барча табақаси огир солиқлардан эзилган, ер давлатда сиё-сий аҳамиятга молик бирдан-бир бойлик саналарди. Бу эса туб ислоҳотлар ўтказишни ва масалага ўта нозик-лик билан қарашни талаб қиларди. Муҳаммад ҳожи дастлаб ерларни уч турга бўлишни ва сув йўлларини тозалашни таклиф қилади ва бу ишга бош-қош бўлади.

1921 йили Шовот, Хонёп, Қиличниёзбой ариқларини тозалаш, сув йўлларини яхшилаш натижасида 1922 йилда қутилгандан зиёд ҳосил олинади.

1923 йилда 44 минг таноб (17,6 минг гектар) ер бўлиб берилди ва шу йили шахсан Ҳожибой нозирнинг таклифи ва лойиҳаси асосида «Вақф ерлар ҳақида қонун» қабул қилинди.

1922 йилда хоразмлик деҳқонларнинг Нижний Новгороддаги машҳур ярмаркада қатнашганликлари ва жаҳон савдогарларининг кўзларини ўз бойликлари билан ўйнатганликлари бежиз эмас. 1922 йил август-октябрь ойларида Хоразм деҳқонлари қўшни давлатларга 130 миллиард сўмлик хом ашё сотишган. Бу рекорд кўрсаткич бўлиб, аввало шу тармоқнинг раҳбари Муҳаммад ҳожи Аминаддиновнинг хизматлари эди.

...Энди яна мазкур суд мажлисига қайтамиз. А. Худойберганов устидан олиб борилган адолатсиз тергов ва сохта ҳужжатлар, букилган гувоҳларнинг кўрсатмалари ҳақиқат олдида бир пулга айланиб кетди. Суд мажлисида давлат қораловчиси сифатида қатнашган Ўзбекистон прокуратураси ходими Б. Ковальчук ўзига сўз берилганида шундай деган: «Мен прокуратура соҳасида шунча йил ишлаб, бунчалик қонунбузарлик, ваҳшийлик ва ифлосгарчиликларни кўрмаганман ва эшитмаганман. Тўпланган 16 жилдлик ушбу ҳужжатларни асоссиз, балки уни қоралаш учун сунъий равишда ясалган иш, деб ҳисоблайман. Шунинг учун ҳам прокурор ва оддий бир инсон сифатида Абдулла Худойберганов тамомила ноҳақ жабрланган ва ноҳақ қамоқда ўтирган, деб биламан. Унга нисбатан давлат қоралов фикридан батамом воз кечаман...»

Сўнгра суд ҳукми ўқийди: «Ўзбекистон Совет социалистик жумҳурияти номидан. Тошкент вилояти судининг жиной ишлар бўйича судлов ҳайъати қарор қилади: ЎзССР ЖК 152-моддаси билан айбланган Худойберганов Абдулла Маткаримович ЎзССР ЖПК 5-моддаси 1-қисмига асосан жиноят содир этмаган, деб ҳисоблансин. Унинг мол-мулки, тергов пайтида тортиб олинган барча ҳужжатлари, орден ва медаллари эгасига тўлиқ қайтарилсин.

Худойберганов Абдулла Маткаримовичнинг заррача айби йўқлиги учун у суд залидан зудлик билан озод қилинсин!».

Муҳаммад ҳожининг «оқлов қоғози» эса эллик уч

йилдан кейин келди. Мана ўша «оқлов»дан кўчирма: «ҚҚАССР, Тўрткўл шаҳар, Ленинград кўча, 21 уйда яшовчи Ҳожиев Султонга. 13/10683 рақам.

СССР Олий Суди Президиумининг 1989 йил 16 январда чиқарган фармонида биноан 30-, 40-, 50- йилларда НКВД «учлик» ҳукми билан қамоққа олинган Ҳожибой Аминадиновга қўйилган барча айб бекор қилинсин.

Ўзбекистон прокурорининг катта ёрдамчиси Т. В. Дерень. Имзо. Муҳр. 1990 йил 4 июль».

...Қариялар «оққан дарё оқмай қолмас» иборасини наслга, шажаранинг боқийлигига нисбат бериб айтишади. Зеро, боболари қонигаги энг эзгу фазилатлар, эл-юрт равнақи учун, халқ фаровонлиги учун яшаш, хизмат қилишдек ноёб хислатлар наслдан наслга ўтаверади. Бу фазилатларни на давр туфонлари на қиргин-баротлар йўқ қила олади...

Боя айтганимиздек, Абдулла ака тиббиёт фанлари доктори, Тошкент жарроҳлик илмий маркази профессори сифатида эл-юрт соғлиги йўлида хизмат қилмоқда. Яна бир невараси Неъматулло иқтисод фанлари номзоди, Вазирлар Маҳкамасида масъул лавозимда. Отаулло, Ҳабибуллолар эса Қорақалпоғистонда масъул ишларда хизмат қилишмоқда.

Муҳаммад ҳожи бободан бир дунё авлод қолди. Неvara ва чеваралари Тошкент, Нукус, Манғит, Урганч ва Тўрткўлда яшашади. Ўғли Султон бобо 1915 йилда таваллуд топганди. Молия иқтисод техникумини битказиб, турли вазифаларда ишлади. 1995 йил охирида бандаликни бажо келтирди. Кутлимурод 1917 йилда туғилган. Кексалик нафақасига чиққунча кўпгина соҳаларда ҳалол хизмат қилди. Ҳозирда Тўрткўл шаҳрида истиқомат қилмоқда.

Уларнинг ҳар бири ҳаётдан рисола битса арзийди.

Муҳаммад ҳожининг барҳаёт руҳи орамизда. Унинг яхши хизматлари халқ хотирасида. Ана шундай улуғ боболаримиз хотираси олдида бир бора таъзим қилмоқ барчамизнинг фарзандлик бурчимиздир.

ХОТИМА УРНИДА

Қора булутларидан қонли томчилар ёғиб келган 1937 йил тилга олинганида диллар зирқирайди. Айниқса, бу йилга алоқаси бор одамлар учун қора хотиралар қайтадан тирилиб, қадим чаманларга ёвуз қўлларини

чўзаетганга ўхшайди. Қутлимурод (Қутим ота) ака умрининг саксон баҳорини қаршилабди ҳамки, ўша йиллар суронини бир лаҳза бўлса-да унутолгани йўқ. Аммо яратган сабр берар экан, умр ўтяпти, юракнинг туб-тубидаги оғриқлар билан дунёга келган бугунги кунларнинг ҳар дақиқаси ғанимат. Худога шукр, ўз уйимиз, ўз юртимиз ўзимизники, хоҳласак уйимизнинг қибла эшигидан, хоҳласак орқа эшигидан кириб чиқа оламиз.

Йиллар армонини кўтара-кўтара қариган Қутим ота маълум вақтлар номи тарих саҳифаларидан ўчирилиб юборилган ўша қадим миллат — ўзбекнинг бақувват илдизларидан бири Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғлининг неча йиллар нафаси ичида бўлган фарзандларидан бири. Армон юки тоғдан оғир. Ота энди ўзи мўн-киллаган чол бўлганида ота қабрини излаб йўлга чиқди. Ота қабри... Фарзанд бўлиб оёқ учида кўз ёш тўкишдан маҳрум, тиз букиб тиловат қилиш насиб қилмаган, мусофирликда фақир у бечораликда омонатини топширган, бир яхши одамлар қўлида қабрига тупроқ насиб қилган армонли ота қабрини қаерлардан излаб топсин ул кекса фарзанд. Топса топгани, топмаса ҳам кўнгли таскин топадиган далиллар бор. Барчанинг макони тупроқда, руҳи самода, яратганининг ихтиёрида. Бу дунё ўткинчи. Бир кун боқий дунёда дийдор кўришмоқ умидини сўндирмасин яратган. Ахир танграм меҳрибоннинг «Яхшилар бир жойда бўладилар» деган ваъдаси, ҳазрат пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васалламнинг кафолатлари бор. Илоҳо ўзинг афу этгину, яхшилардан қилган бўлгин.

Қутим ота ота ёди билан гўдакдек талпиниб Тошкентга келди. Қобилияту одамгарчиликда нақ отасига тортган жияни, ҳукуматнинг катта даргоҳида хизмат қилаётган Неъматилло Маткарим ўғлиникида меҳмон бўлди. Неъматилло унинг Жамилла биби исмли синглисининг ўғли. Хожи бобоси ғойибона елкасига қоққанми, элпарвар, соҳибдавлат, қўли очиқ, бағри кенг инсон чиқди.

Муҳаммад ҳожи буvasи йигирма саккиз ёшида Хонқага ҳоким бўлган бўлса, Неъматилло йигирма беш ёшида ёшлар сардори бўлди, ўттиз ёшларида туманнинг биринчи шахслари лавозимига кўтарилди. Тақдирнинг такрорланишини қаранг, бобоси йигирма ёшида Парижда ўқиган бўлса, у айна шу ёшда Парижни

томоша қилди, сайёҳ сифатида бобоси кўрган жойларни кўрди. Тақдир уни ўзи етаклаб ўтди ўша сўқмоқлардан. Ҳаётнинг аччиқ сабоқлари ҳам ундан айрилмас экан, «Ўзбек иши» туҳматномаси яна ҳожи авлодига Гдлян тимсолида чангалини чўзди...

Туҳматнинг қўли ҳар қанча «узун» бўлмасин у ҳақиқат билан бўйлашолмас экан. Тақдир синовларидан ғолиб ўтган авлод бугун халқимизнинг ишончига муносиб, ҳақ йўлда, шу Ватан, шу Тупроқ, шу Халққа хизмат қилаётир.

Қутим ота жиянининг тўлишган бўй-бастига ҳавас билан боқади:

— Баракалла болам, барака топгин, ўзингдан кўпайгин, тупроқ олсанг олтин бўлсин. Халқингга хизмат қилиб ҳорма, болам. Худо ёр, бобонгнинг руҳи мададкор бўлсин сенга.— Отанинг кўзлари ёшланади. Жиян унинг кўнглидагиларни уқиб турганликдан дарҳол дангалига кўча қолади:

— Сизни ўзим олиб бораман Занги бувага. Бирга зиёрат қиламиз.

— Отам чиндан ҳам шу қабристонга қўйилганми-кан?..

— Қутим ака, жаннатмакон бувамиз қаерда боқий макон топган бўлсалар ҳам жойлари юмшоқ бўлсин. Энди бир нарса дейиш қийин. Ўзингиз айтгандай руҳлар учун еру кўк бир қадам.

Тоға жиянининг гапидан таскин топиб хаёлга чўмади. Аммо барибир ўзини гуноҳкордай санайверади. Уша даҳшатли кунларда йўқлаб келиши керакмиди? Нима бўлганда ҳам ўғил ўз отасининг қазо дарагини эшитган заҳоти излаб чиқишга журъат этолмагани, таъқиб, туҳмат балосидан қўрққани учун ҳам барибир кўнглининг бир бурчида аччиқ изтироб юкини кўтариб юрганини ҳис қилар, барча кечинмалар хулосаси армонли ёшларга айланиб соқолларига томарди.

1937 йил октябр ойида халқ душмани сифатида қамоққа олинган Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғли ҳужжатларга қараганда 1938 йил 18 февралда қамоқхонада қазо топган. Халқ душманими, демак фарзандларига ҳам душман. Халқ отли улуғ қудрат ортига беркинган бу мудҳиш айбномадан қандай қутилмоқ мумкин? 1990 йил 4 июл куни муборак тонг доғларсиз отди. Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғли халқ душмани эмаслиги, у халқининг асл фарзандларидан эканлиги,

Ўзбеклар ичидан чиққан, ғарбда таҳсил олган илк қалдирғоч илмпарварлардан эканлиги эътироф этилди. Уша оқшом юлдузлар янада порлоқ чақнади. Муҳаммад ҳожининг авлодлари кўксидаги армон тўлқини чуқур уммон тубидан бир қалқиб чиқди. Кўзлар қувонч, шукрона ёшларини тўкдилар. Қутим ака ҳам сел-сел йиғлади. Аммо... отасининг қабри қаерда экан? Бу саволга ҳануз жавоб йўқ эди.

Азобларга чидамаган Муҳаммад ҳожи турмада қаттиқ касал бўлди. Соғаймади. Озод этилишидан умидини уздими-узмадими бу ёғи тангрига ҳавола. Эмишки, қазо топган ҳожини кимдир, бир яхши одам «Занги бува» қабристонига дафн этибди. Аммо замоннинг қалтислигидан ўзи ҳақида ҳеч нарса деёлмабди. Аллаким ва аллакимлардан ҳожининг вафоти хусусида бир амаллаб унинг авлодларига хабар етказибди. Бу одамга қизиқиш эса ўзини ёниб турган ўтга отиш билан бāробар эди. Шу-шу Қутим отанинг дили доим «Занги бува» қабристонини армон қилади. Бир кўрса эди, тупроғини кўзларига бир сурса эди...

Одам қариган сари болаликка қайтаётгандай бўлади. Файзли қариганларгина бу қисматга муяссар бўлади. Кўнгил тозариб, тавбага қайтиб, ҳақни таниб боради инсон. Самимият, соддалик, хушфєъллик билан атрофидагиларни ўзига тортади, меҳрини уйғотади. Турли ёшдаги кишилар ҳеч бири бундай кекса суҳбатидан зерикмайдилар. Қутим ота армонлари билан пиша-пиша ана шундай нуроний чолга айланиб қолганини ўзи ҳам билмасди.

...Машина Тошкентнинг Сергели тумани Чоштепа кўчаси бўйлаб «Занги бува» қабристони томонга ўқдай учиб боради. Сукут, диллар ўзи билан ўзи гаплашади. Қутим ота боладек ҳаяжонда, соғинчлари, ёш дурдоналарини тийишга кошки кучлари етса. Жияни ҳам бир сўз қўшолмайди. Кўнгил бўзлаяпти, куйлаяпти, йиғлаяпти. Бундай пайтда сўз ортиқча, сўз ожиз. Кўзнинг, қалбнинг дардлари сўзга сиғанида борми, эҳҳе! Қалбнинг ўз битиклари, овозлари бор. Бугун айни шу битикларни Қутим ота каби тушуна олмоқ ҳаммага ҳам насиб қилавермас.

Борлиқ нутилди. Дунёда биргина ўғил ва фарзанд — армонли ота ва қарздор ўғил, қарздор ота ва армонли ўғил қолди. Иккаласининг бир-бирларидан қарзлари кўп эди, армонлари, ушалмаган орзулари мўл эди.

Дийдорни қиёматга қолдириб кетган ота руҳи машина тепасида гўё жисми сари бирга учиб борарди. Балки шунинг учун ҳам борлиқ бўм-бўш, чексизликка айланди-ю, ҳеч изоҳ туйғуси қолмади. Дил қушдек енгил, балки қуш дилдек енгил учаётгадир. Инсон ягона ҳақиқатни тан олганидагина шундай кечинмаларни бошдан кечири олади. Туғилиш ва ўлиш. Ибтидо ва интиҳо. Ўртадаги борлиқ кечинмалар, азоблар, аллоҳ дилингизга солган раҳм-шафқат, муҳаббат туйғусида кечирилиб кетади.

Қутим отанинг дилидаги енгиллик унинг аллақачон кечирилганлигига гувоҳ каби уни учуриб олиб кетмоқда эди. Ота руҳи ундан рози. Илоҳим тангри ҳам рози бўлсин. Ота рози, худо рози, дебдилар. Илоҳим рози бўлинг отажон... Қўз ёшлари сел каби бостириб келаверди, мақбаранинг йўлагидан кирилганда яна ҳам тошди. Қиш бўлишига қарамай ариқчанинг икки томони сабзалар билан қопланган, бир чевар боқий дунё қўшиғини яшил ипак билан кашталаганга ўхшарди. Ораста ва сокин бу гўшада қабристон ваҳми заррача сезилмас, ҳазрати «Занги бува» зиёратчиларни ҳуш келибсиз, бўтам, деб қаршилаётган каби руҳий бир тантанаворликда қабристон осмони юксалиб кетгандек, майсалар жаннат қушларининг қўшиқларини овозсиз куйлаб ётардилар.

Ота чўнтагидан рўмолини олиб кўзларига босди, кошки тўхтаса. Дил кўзи шунчалар очилгандики, бу ёшлар уни заррача ранжитмас, ипак қўллари билан йиллар давомида огриган юрагига малҳам қўяётгандек оҳиста силар, эркалар, дунёда ҳеч ким айтмаган илоҳий оҳанглар ила овитарди. Ота бошини эгиб тиловогга қулоқ тутди. «...Алҳамдулиллоҳи роббил оламин, арроҳ-манirroҳим, малики явмиддин, ийяка наъбуду ва иййяка настаъин, иҳдинассиротол мустақима, сиротал-лазийна анъамта алайҳим ғойрил мағзуби алайҳим, валаззоллийн, омин». Дунёнинг барча кирдикорларига хулоса ясалгандай бўлди:

«...Бизларни, ғазабга дучор бўлмаган ва ҳақ йўлдан тоймаган зотларга инъом қилган йўлинг бўлмиш — Тўғри Йўлга йўллагайсан...» Ҳа, ҳа, унинг отаси Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғли ҳам ҳақ йўлда эди, эътиқодидан тоймади, тўхмат балосига учраб душманлари қўлида қазо топди. Ўзидан иснодли хотира қолдирмади. Уни билганлар у киши ҳақда ибратли гапларни шивир-

лаб бўлса ҳам гапирдилар, унга ишондилар. Қайси бир яхши инсон унинг жасадини ҳурмат, эҳтиром ила ерлади, илоҳим оллоҳ у кишидан рози бўлсин.

Қўнгил садафида гавҳарга айланган тошларни меҳру илҳом ёшлари билан юва-юва қўнгли ёришган Қутим ота алламаҳалда бошини кўтарди. У ҳамон «Занги бува» мақбараси рўпарасига солинган кўрпачада ўтирганича қимирламабди. Билганича ҳазрати Ёсинни тиловат қилибди, Занги бува анбар онадан тортиб шу масканда абадий макон топган кишилар руҳига, падари бузрукворининг ўчмас ёдига бағишлабди.

Кун алламаҳал бўлганда тоға-жиян уйга қайтдилар. Қутим ота жиянзодаларга ҳайитлик улашди, ўз-ўзидан ҳикоя бошланиб кетди. Бу ҳикоя бундан роппа-роса юз йил олдин Туркия ва Фарангистонда беш йил таҳсил олган, Хоразмнинг хонлари, хон авлодлари билан туз намак бўлган, миллатни фаҳрим деб билган чин инсон, ўзбекнинг илк ирригатори, Ватанимизга биринчи фаранг дипломини олиб келган улкан мироб Муҳаммад ҳожи Аминаддин ўғли ҳақида эди...